

๑
ความรู้

กับพลังสังคม

วันที่ 25 มีนาคม 2547

หอประชุม เวลา 15.15-17.00 น.

สารบัญชารายการ วิทยากรมาแนวปฏิบัติครั้งที่ 3

ทบทวนภูมิปัญญา ท้าทายความรู้

24-26 มีนาคม 2547 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

การพัฒนาค้นแบบการไถ่เกลี่ยระดับข้อพิพาทของชุมชนสมานฉันท์(1)

รศ.ดร.สมศักดิ์ ศรีสันต์สุข(2)

รศ.สมจิต แคนสีแก้ว(3)

พ.ท.สมคิด ทับทิม(3)

นายสำรวย แสงคารา(4)

บทคัดย่อ

วัตถุประสงค์ของการวิจัยเพื่อศึกษาการพัฒนาค้นแบบการไถ่เกลี่ยระดับข้อพิพาทของชุมชนสมานฉันท์บ้านเพี้ยฟาน หมู่ที่1 และ 14 ตำบลบัวเงิน อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ และ การศึกษาเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมของชุมชน ในระหว่าง 14 มีนาคม –30กันยายน 2546 ผลการศึกษาพบว่า1. แนวทางบูรณาการศักยภาพชุมชนเกิดจากกระบวนการเรียนรู้การจัดการความขัดแย้งและการระดมสติปัญญาในชุมชนด้วยทุนทางสังคม 2. แนวทางการพัฒนาระบบคิดด้านสิทธิและเสรีภาพเกิดจากความรู้ความเข้าใจเป็นอย่างดี 3.การพัฒนาตัวบุคคล เกิดจากบุคลิกภาพของผู้นำที่ได้รับความยอมรับเป็นเวลานาน 4. การส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้พบว่าชาวเพี้ยฟานมีประสบการณ์การไถ่เกลี่ยระดับข้อพิพาทโดยอาศัยจารีตประเพณี และวัฒนธรรมของชุมชน 5.การสร้างเครือข่ายด้านสิทธิเสรีภาพของชุมชน เกิดจากกระบวนการแลกเปลี่ยนของกลุ่มต่าง ๆ 6. การทำแผนพัฒนาด้านสิทธิและการไถ่เกลี่ยระดับข้อพิพาทเกิดจากความสนใจตามศักยภาพของชุมชน และ7.การสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้เป็นผลจากกระบวนการพัฒนาที่หล่อหลอมของชาวชุมชนจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน

-
- 1.บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการศึกษาและพัฒนาระบบการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพ และการส่งเสริมการไถ่เกลี่ยระดับข้อพิพาท : กรณีศึกษาพัฒนาค้นแบบชุมชนสมานฉันท์ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยมหาวิทยาลัยขอนแก่น ร่วมกับ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และกรมคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพ กระทรวงยุติธรรม
 - 2.คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ 3.นักศึกษาปริญญาเอกสาขาวิชาพัฒนศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น 4.นักวิชาการสาธารณสุขโรงพยาบาลพระยืน จังหวัดขอนแก่น

1. บทนำ

จุดมุ่งหมายสูงสุดของกระบวนการยุติธรรม คือ การสร้างความสงบสุขให้เกิดขึ้นในสังคม โดยการป้องกันแก้ไขอาชญากรรม การคุ้มครองความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน การป้องกันแก้ไขข้อพิพาทขัดแย้ง และการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของประชาชน ภายใต้หลักนิติธรรม (The rule of law) ที่มุ่งถึงความสัมฤทธิ์ผลของความยุติธรรมบนพื้นฐานของมนุษยธรรม และการคุ้มครองสิทธิโดยเท่าเทียมกัน และสภาพปัญหาประเทศไทยหลายประการที่เป็นกำแพงขวางกั้นมิให้ประชาชนเข้าถึงความยุติธรรมโดยแท้จริง คือ การไม่มีความรู้ความเข้าใจในบทบัญญัติของกฎหมายและสิทธิเสรีภาพที่พึงได้โดยชอบธรรม ซึ่งถือเป็นปราการด่านแรกที่จะนำไปสู่การเข้าถึงความยุติธรรม ทั้งนี้เนื่องจากความยุติธรรมที่เกิดขึ้นนั้นมีได้หมายถึงเฉพาะการหยิบยื่นให้จากรัฐแต่เพียงฝ่ายเดียวเท่านั้น หากแต่ยังขึ้นอยู่กับความสามารถในการปกป้องคุ้มครองสิทธิเสรีภาพที่อยู่ทั้งนอกและในกระบวนการยุติธรรมด้วย ตัวเองประชาชนเองไม่มีความรู้ความเข้าใจในบทบัญญัติของกฎหมายและสิทธิที่พึงมีพึงได้ ส่งผลให้ถูกเอารัดเอาเปรียบและล่วงละเมิดสิทธิจากบุคคลที่อยู่ในภาวะที่เหนือกว่าทั้งนอกและในกระบวนการยุติธรรม ตลอดจนภาวะความยากจนของประชาชนเป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงกระบวนการยุติธรรม แม้ว่ารัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 มาตรา 242 ซึ่งบัญญัติให้รัฐต้องจัดหาทุนทรัพย์ให้ผู้ต้องหาหรือจำเลยในคดีอาญา และให้รัฐช่วยเหลือทางกฎหมายแก่บุคคลในคดีแพ่ง ปัจจุบันมีหลายหน่วยงานที่ให้การช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนที่ยากจนก็ตาม แต่การดำเนินงานอยู่ในขอบเขตจำกัด ทั้งนี้เนื่องจากไม่ได้เป็นภารกิจโดยตรงของหน่วยงาน อีกทั้งหน่วยงานมีพื้นที่จำกัด บุคลากรที่ให้ความช่วยเหลือแก่ประชาชนยังขาดประสบการณ์ และบางครั้งสถานะ บทบาท และอำนาจหน้าที่ของหน่วยงานขัดแย้งกันเอง ส่งผลให้ประชาชนที่ยากจนไม่ได้รับความช่วยเหลือทางกฎหมายและความยุติธรรมอย่างเต็มที่และเต็มศักยภาพ รวมทั้งกระบวนการยุติธรรมยังไม่มีศักยภาพเพียงพอในการพัฒนาทางเลือกความยุติธรรมให้กับประชาชน ส่งผลให้ประชาชนหรือคู่ความต้องสูญเสียโอกาสต่างๆ มากมาย เพราะต้องมัวค่าใช้จ่าย สิ้นเปลืองเวลา และสูญเสียอิสรภาพโดยไม่สมควร และยังเป็นการปิดกั้นโอกาสของผู้ยากจนไม่ให้เข้าถึงความยุติธรรม ทั้งยังเป็นภาระในทางคดีให้กับองค์กรในกระบวนการยุติธรรมโดยไม่จำเป็น ด้วยเหตุนี้จึงได้สร้างทางเลือกที่ยุติข้อขัดแย้งโดยไม่ต้องนำมาสู่กระบวนการยุติธรรมตามปกติ (Alternation Dispute Resolution) หรือ ADR ซึ่งหมายถึงการสร้างระบบอนุญาโตตุลาการ (arbitration) ระบบการไกล่เกลี่ยประนีประนอมความ (Mediation) หรือทางเลือกอื่นที่ดีกว่าการฟ้องคดีอาญา ซึ่งได้มีการพัฒนากระบวนการส่งเสริมและคุ้มครองสิทธิมนุษยชนในประเทศไทย ทั้งด้านนิติบัญญัติ บริหาร และตุลาการ ให้มีความก้าวหน้าตามลำดับ เพื่อสร้างหลักประกันในการส่งเสริมและคุ้มครองสิทธิมนุษยชนให้แก่ประชาชน จึงได้พัฒนาต้นแบบชุมชนสมานฉันท์ เพื่อให้เกิดการปฏิบัติอย่างจริงจัง คับจะนำไปสู่ความสงบสุขของประชาชน รวมทั้งเป็นการพัฒนานำไปสู่รูปแบบของการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพไกล่เกลี่ยระงับข้อพิพาทแก่ประชาชนที่มีประสิทธิภาพ โดยได้คัดเลือกบ้านเพี้ยฟาน หมู่ที่ 1 และ 14 ตำบลบัวเงิน อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบที่สามารถจัดปัญหาความขัดแย้งในชุมชนได้เป็นอย่างดี เป็นกลุ่มเป้าหมายในการศึกษาและพัฒนากระบวนการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพ และส่งเสริมการไกล่เกลี่ยระงับข้อพิพาทเป็นต้นแบบชุมชนสมานฉันท์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

2.ระเบียบวิธีการวิจัย

ระเบียบวิธีที่ใช้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ และเป็นลักษณะการศึกษาเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Study) ดังนี้

1. การศึกษาค้นคว้าจากเอกสาร (Documentary Study) เป็นการศึกษาเอกสารทั้งของราชการและเอกสารวิชาการทั่วไป ซึ่งประกอบไปด้วย รายงาน การศึกษา คัมภีร์ และบทความทางวิชาการ สถิติของทางหน่วยงานราชการ ภาคเอกชน สรุปผลรายงาน ฯลฯ ที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีและแนวความคิดทั้งภายในและต่างประเทศ

2. การศึกษาเพื่อการพัฒนาต้นแบบ (Prototype Study) คณะนักวิจัยได้ใช้กระบวนการทางการศึกษาปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม เช่น การสังเกตการณ์อย่างใกล้ชิด การสนทนากลุ่ม การเก็บข้อมูลเชิงปริมาณ การประชุมเชิงปฏิบัติการ การประชุมสมัชชา และการประชุมประชาคมระดับจังหวัดและระดับหมู่บ้าน เป็นต้น

3. ผลการวิจัย

3.1 แนวทางบูรณาการ (Integrate) ศักยภาพชุมชน

จากการศึกษาได้พบประเด็นต่างๆ ที่ได้พัฒนาและใช้ระบบวัฒนธรรมชุมชนจัดการทางด้านสิทธิและการไกล่เกลี่ยระงับข้อพิพาท ตลอดจนการใช้ศักยภาพชุมชนด้านต่างๆ เป็นพลังขับเคลื่อน และเชื่อมโยงทุนทางสังคมและกฎจารีตประเพณี ดังนี้

3.1.1 ชาวชุมชนเพี้ยฟานมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องสิทธิและเสรีภาพในระดับดีพอสมควรในลักษณะการมีความตระหนักรู้ (awareness) โดยมีความต้องการในการปรับปรุงวิถีชีวิตของตนเองและชุมชน ซึ่งชาวชุมชนชนวนชายและมีความต้องการรับทราบสิทธิและเสรีภาพในระดับมาก บางกลุ่มมีพฤติกรรมกล้าแสดงออก (assertive behavior) มากขึ้น ส่วนใหญ่มีความเห็นว่า การขัดแย้งกันระหว่างบุคคลนั้นมีบ้างเป็นธรรมดาของคนอยู่ร่วมกัน ส่วนมากสามารถปรับความเข้าใจกันได้ระหว่างคู่กรณี มีส่วนน้อยที่ต้องพึ่งผู้อาวุโสหรือผู้นำชุมชนช่วยไกล่เกลี่ย และมีเหตุการณ์ที่ต้องแจ้งความต่อตำรวจและดำเนินขึ้นศาลน้อยมาก ส่วนกรณีขัดแย้งระหว่างครอบครัวระหว่างคุ้ม และระหว่างชุมชนมีน้อยและสามารถแก้ไขได้ในระดับชุมชน

3.1.2 ชาวบ้านมีกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการความขัดแย้งและการถูกละเมิดสิทธิภายในชุมชน โดยเห็นว่าหมู่บ้านมีทุนทางสังคมในด้านผู้นำหมู่บ้าน ด้านสถาบันทางสังคม การเป็นเครือญาติซึ่งกันและกัน การมีจิตใจเลื่อมใสในศาสนาพุทธที่มั่นคง การเชื่อฟังผู้ใหญ่ การเป็นผู้มีความกตัญญู การมีความเห็นอกเห็นใจและให้การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีความรักความสามัคคีกัน ซึ่งกลุ่มส่วนใหญ่ได้รับการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ และการได้รับการส่งเสริมการรวมกลุ่มในชุมชน มีเพียงบางส่วนที่ได้รับการสนับสนุนจากภายนอกชุมชน

3.1.3 ชาวบ้านมีการประสานพลังร่วม ทุนทางสังคมกับทุนภายนอก โดยกลุ่มกิจกรรมเกิดจาก สถานการณ์ปัญหาและความต้องการของชุมชนในระดับมาก เกิดจากการสนับสนุนส่งเสริมโดยหน่วยงานของรัฐในระดับปานกลาง และมีความต้องการใช้กลุ่มเสริมสร้างกิจกรรมของชุมชนให้เข้มแข็งและผู้นำชุมชนหรือแกนนำชุมชนมีความกระตือรือร้นในงานพัฒนาชุมชนของตนเองในระดับน้อย ส่วนใหญ่ยังมีเหตุผลเฉพาะกลุ่มซึ่งมีแนวโน้มไปในด้านเศรษฐกิจเป็นสำคัญ

3.1.4 บุคคลหรือกลุ่มผู้ให้การริเริ่มนั้นต่อมา มักเป็นคณะกรรมการของกลุ่มโดยส่วนใหญ่มีแนวคิดหรือแนวทางในการดำเนินกิจกรรมที่มุ่งเน้นในด้านความสามัคคีและความต้องการในการสร้างชุมชนเข้มแข็งในระดับมาก มีการใช้หลักธรรมทางศาสนาและวัฒนธรรมของชุมชนในการบริหารจัดการกิจกรรมกลุ่มรวมถึงการปฏิบัติตามคำแนะนำของเจ้าหน้าที่รัฐในระดับกลาง

3.1.5 ชุมชนมีการดำเนินงานพัฒนามาก่อนและได้มีกิจกรรมในการพัฒนามาโดยต่อเนื่อง

3.1.6 การประสานพลังร่วม เกิดจากความต้องการทางสังคมและวัฒนธรรม (social and cultural need)และพื้นฐานทางเศรษฐกิจ

3.1.7 การจัดตั้งกลุ่มนั้นมีความเข้าใจในสภาวะแวดล้อม (environmental understanding) และมีความพยายามที่จะการควบคุมสภาวะแวดล้อม (environmental control) บางส่วนได้ผสมผสานกับระบบหรือหลักการด้านนิเวศวิทยา (ecological principles) อย่างเหมาะสมโดยเฉพาะกลุ่มเลี้ยงผึ้ง

3.1.8 ชุมชนมีกลุ่มค่อนข้างมาก ทำให้เกิดความสับสนและประสบการณ์จากสภาวะแวดล้อมที่หลากหลาย (various environmental experiences) ซึ่งมีผลทางด้านจิตวิทยา (psychological) และสมาชิกภายในกลุ่มพยายามปรับบทบาทของตนให้มีความสอดคล้องกับลักษณะนิสัย (Character) ทำให้ไม่เกิดสภาวะความขัดแย้งมากนัก

3.1.9 ชาวชุมชนพยายามที่จะควบคุมตนเอง และใช้การนับถือในทางศาสนา (religious faith) หรือกิจกรรมทางศาสนาเป็นส่วนสำคัญ ในการพัฒนาปรับปรุง และคิดว่าเป็นหนทางที่จะนำไปสู่ความเจริญโชติช่วง (enlightenment) มีสถานะทางเศรษฐกิจที่ดีกว่า

3.1.10 การประสานพลังร่วมบางกลุ่มเกิดจากนโยบายรัฐ ก่อให้เกิดระดับของปริมาณงาน เป็นเสมือนมือที่มองไม่เห็น (invisible hand) เช่นกลุ่มออมทรัพย์

3.1.11 หลายกลุ่มได้พยายามสร้างเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง (economic -self – sufficiency) มีการตกลงร่วมกัน โดยการปรับสภาพความสมดุลด้วยตนเอง (self – balancing) การควบคุมดูแลตนเอง (self – regulation) การคงไว้ซึ่งกลุ่มซึ่งมีลักษณะเหมือนการสร้างอาณาเขต (boundary – maintaining) เพื่อให้เกิดความพอเพียงของตน (self – sufficient) หรือกลุ่มพยายามรักษาความคงที่ในความสัมพันธ์ระหว่างระบบ กับระบบย่อย รวมถึงระบบภายในของแต่ละปัจเจกบุคคล แต่ละกลุ่มและชุมชน

3.1.12 ในกรณีมีความขัดแย้ง (conflict) สมาชิกชุมชนในกลุ่มและระดับต่าง ๆ โดยเฉพาะด้านวิถีชีวิต จะทำหน้าที่ในการทำความเข้าใจและรับรู้ในบทบาททางพฤติกรรม (role behaviors) บรรทัดฐาน (norms) สัญลักษณ์ (symbols) และบทบาทของวัตถุต่างๆ (role equipment) อันเป็นผลจาก การปะทะสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยทางจิตวิทยาสังคม (social psychological factors) พื้นฐานลักษณะนิสัยของสมาชิกและครอบครัว (family characteristics) เงื่อนไขของตลาดแรงงาน (job market conditions) และการแทรกแซงของฝ่ายปกครอง (federal intervention)

3.1.13 การประสานประโยชน์ของผู้ใหญ่ในหมู่บ้านเป็นทุนมนุษย์ (human capital) ที่สำคัญที่จะเอื้อต่อปัจจัยทางเศรษฐกิจสังคม (socioeconomic factors) ทำให้กลุ่มและชุมชนมีโอกาสการมีงานทำ (employment opportunities)

3.1.14 ขบวนการของการศึกษา (education) และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้สามารถก่อให้เกิดประสบการณ์ และภูมิปัญญาท้องถิ่นจากกระบวนการกลุ่มได้

3.1.15 การรวมกลุ่มกิจกรรมภายในชุมชนเริ่มเกิดจากสถานการณ์และปัญหา ตั้งแต่ในระดับปัจเจกชน ถึงระดับชุมชนโดยส่วนใหญ่เริ่มที่การรับทราบข้อมูลต่าง ๆ แล้วนำมาพิจารณาการดำรงชีวิตด้วยตนเอง (self-sufficiency living) โดยมีกรอบความคิดการพึ่งตนเอง (concept of self sufficiency) ปรีกษาหาหรือพูดคุยกับคนสนิท โดยใช้ความสัมพันธ์กับคนสนิท (partner relation) มีการประชุมลักษณะเหมือนเป็นการสร้างการสร้างความร่วมมือ (formulation of model) โดยมีการการเปลี่ยนแปลง (exchange) สร้างภาระหน้าที่ (function) และการตกลงร่วมกัน (consensus) มีการการกระทำระหว่างกัน (interaction) โดยพยายามขจัดปัญหาความขัดแย้ง (conflict) ในด้านต่าง ๆ โดยมีการพิจารณาเพื่อที่จะต้องการออกจากสถานการณ์ (want to get out of the situation) ที่ไม่ต้องการหรือยังไม่พึงพอใจในช่วงระยะเวลานั้น ซึ่งชาวบ้านหรือองค์กรที่เกี่ยวข้อง ได้มีความพยายามในการที่จะสร้างความรู้สึกลักษณะความเป็นเจ้าของ (sense of belonging) ร่วมกัน และการสร้างให้สมาชิกเห็นโอกาส (opportunity) และช่องทางการบรรลุความปรารถนา (aspiration) ซึ่งแกนนำพยายามสร้างแรงจูงใจ (motivation) และชี้ทางให้เห็นความสามารถ (ability) ของกลุ่ม รวมทั้งมีความพยายามในการสร้างมาตรฐานในการทำงาน (work ethics)

3.1.16 กรณีความขัดแย้งไม่มีใครมีหน้าที่ไกล่เกลี่ยโดยเฉพาะ ปกติใช้ผู้อาวุโสเป็นหลัก

3.1.17 ชุมชนดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ โดยต่อเนื่อง เพื่อมุ่งแก้ไขปัญหาค้นคว้าในด้านต่าง ๆ ตามศักยภาพที่มีรวม ถึงความพยายามในการพัฒนาและขยายกิจกรรมขององค์กรชุมชนให้เกิดความเข้มแข็งสามารถพึ่งตนเองหรือกลุ่มได้เป็นอย่างดี

3.1.18 ชุมชนมีการรับรู้ได้ในสภาวะของปัญหาต่าง ๆ ซึ่งสภาวะบางส่วนยังไม่เอื้ออำนวยในปัจจุบัน และได้พยายามสร้างสมประกอบและนำภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีอยู่แต่ดั้งเดิมมาใช้ประกอบการพิจารณาเสมอ โดยใช้กระบวนการของการค่อยเป็นไปและค่อยขุดความรู้ประสบการณ์ภายใต้สภาวะที่เป็นข้อจำกัดในปัจจุบัน

ประเด็นและแนวทางการบูรณาการดังกล่าวข้างต้น สมควรที่จะมีการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ปัจจัยต่างๆ เพื่อให้การจัดการทางด้านสิทธิและการไกล่เกลี่ยระดับข้อพิพาทเป็นไปอย่างได้ผล

3.2 แนวทางการพัฒนาระบบคิดด้านสิทธิและเสรีภาพ

ชุมชนพืชพันธ์มีความรู้ความเข้าใจเรื่องสิทธิและเสรีภาพ และความต้องการที่ได้รับสิทธิและเสรีภาพ กล่าวคือ ในด้าน "สิทธิ" ชุมชนได้ให้ความหมายสิทธิว่า สิทธิคืออำนาจ และหน้าที่มีทุกคน เป็นอำนาจอันชอบธรรม เป็นของเรา ใครมาล่วงเกินไม่ได้

ถ้ามีสิทธิเสรีภาพทุกคนจะไม่มีปัญหา ให้สิทธิกันแล้วก็จะมีความยุติธรรม มีความเป็นกลาง ไม่เข้าข้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง มีความเสมอภาคทุกฝ่าย เราต้องคิดก่อนจึงตัดสินใจ ต้องตัดสินใจด้วยเสียงส่วนมาก เป็นประชาธิปไตย สิทธิของเราต้องใช้ให้ถูก อยากไปไหนก็ไปได้เป็นสิทธิของเรา ไปในทางที่ถูกไม่มีใครห้าม และในด้านชุมชนเห็นว่า เสรีภาพ คือการมีอิสระในการแสดงความคิดเห็น การประกอบอาชีพ การกระทำที่ไม่กระทบต่อผู้อื่นให้เกิดความเดือดร้อน มีสิทธิก็ต้องมีเสรีภาพ คนๆ หนึ่งมีสิทธิเดียวเท่านั้น มีเสรีจะไปไหนก็ไปได้ แต่ว่าต้องไม่ผิดกฎหมาย ไม่รบกวนคนอื่น ถึงจะมีเสรีภาพก็ต้องทำตามกลุ่ม จะทำไปคนเดียวก็ไม่ได้ให้เกียรติซึ่งกันและกัน มีอิสระทำอะไรก็ได้ ทำงานตามความถนัดของตนเอง

ในส่วนความต้องการได้รับสิทธิและเสรีภาพของชุมชนต้นแบบนั้น ชาวชุมชนพืชพันธ์เห็นว่า ทุกคนต้องการสิทธิเสรีภาพ ไม่ต้องการให้ใครมาข่มขู่ ต้องรักษาไว้ให้ต้องการความรู้ เพราะยังไม่เข้าใจแท้จริงว่าสิทธิคือ

อะไร เสรีภาพคืออะไร เพราะจะได้รับรู้บทบาทของตนเองดีขึ้น และอยากมีหน่วยงานที่ทำงานเกี่ยวกับกฎหมายในท้องถิ่นของเราเพื่อจะเป็นที่ปรึกษาเรา จะได้ป้องกัน ช่วยเหลือ รับเรื่องราว คนมาเอาเปรียบ

ดังนั้น เมื่อวิเคราะห์ความต้องการได้รับสิทธิและเสรีภาพของชุมชนต้นแบบพบว่า ชาวชุมชนเพี้ยพานมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องสิทธิและเสรีภาพในระดับดีพอสมควรในลักษณะการมีความตระหนักรู้ (awareness) โดยมีความต้องการในการปรับปรุงวิถีชีวิตของตนเองและชุมชน ซึ่งชาวชุมชนชวนขวยและมีความต้องการรับทราบสิทธิและเสรีภาพในระดับมาก จากการสังเกตพบว่ากลุ่มมีพฤติกรรมกล้าแสดงออก (assertive behavior)

3.3 การพัฒนาตัวบุคคล ของชุมชนต้นแบบบ้านเพี้ยพานนี้ นับว่ามีวาทกรรมในส่วนนี้อย่างเหมาะสมและยาวนาน โดยเฉพาะกับผู้นำของกลุ่มแกนนำต่างๆ ซึ่งได้สร้างความน่าเชื่อถือทั้งในระดับกลุ่มและชุมชนได้เป็นอย่างดี เป็นที่ให้การยอมรับของชุมชนเสมอมา ตลอดจนจนประสบการณ์ในการเจรจาไกล่เกลี่ยกรณีพิพาท ซึ่งมีโดยเหตุนี้ นั้นก็ได้ใช้บุคลิกลักษณะความเป็นผู้มีภูมิปัญญาสูง การยึดหลักความถูกต้องเป็นธรรม การใช้ห้วงเวลาและสถานที่อย่างเหมาะสม ตลอดจนอาจกล่าวได้ว่าเป็นผู้ที่มีการใช้วาทะศิลป์ของการติดต่อสื่อสาร (Communication) ระหว่างคู่กรณีได้เป็นอย่างดี มีการใช้องค์ประกอบของข้อมูล (Data) ที่ถูกต้องเหมาะสม เพื่อสร้างความถูกต้องและชอบธรรมในการเจรจา ซึ่งจากการศึกษากระบวนการในชุมชนเพี้ยพานพบว่า กระบวนการพัฒนาของชุมชนได้ปะทะสัมพันธ์กับลักษณะความเป็นผู้นำโดยต่อเนื่อง และชาวชุมชนมีความเชื่อมั่นและเห็นพ้องกันว่า ความเป็นผู้นำ (Leadership) ได้มีส่วนสำคัญยิ่งในการผลักดันให้เกิดภาวะความเจริญและการพัฒนาขึ้นภายในชุมชน เพราะผู้นำชุมชนมีความรู้ความสามารถ และสามารถเสริมสร้างความเข้าใจ (Understand) ให้กับคนภายในชุมชนได้ ดังนั้น การพัฒนาบุคคลภายในชุมชนเพี้ยพานหากเน้นในด้านการสร้างองค์ความรู้ในเรื่องสิทธิ เสรีภาพ และความสมานฉันท์แล้ว เชื่อมั่นได้ว่าปัจจัยแห่งศักยภาพเดิมด้านต่างๆ ของผู้นำและชุมชนจะเป็นส่วนสำคัญในการพัฒนาตัวบุคคลภายในต้นแบบ และสามารถขยายผลได้โดยต่อเนื่อง เมื่อมีปัจจัยเกื้อหนุนต่างๆ ในการสนับสนุน

3.4 การส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้

กระบวนการเรียนรู้ในชุมชนต้นแบบ จากการศึกษาร่วมกันพบว่า ชาวบ้านมีกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการความขัดแย้งและการถูกละเมิดสิทธิภายในชุมชน โดยมีการจัดตั้งกลุ่มและดำเนินกิจกรรมสรุปได้ดังนี้

1. ชุมชนชาวเพี้ยพานเห็นว่าหมู่บ้านมีทุนทางสังคมในด้านผู้นำหมู่บ้าน ด้านสถาบันทางสังคม การเป็นเครือญาติซึ่งกันและกัน การมีจิตใจเลื่อมใสในศาสนาพุทธที่มั่นคง การเชื่อฟังผู้ใหญ่ การเป็นผู้มีความกตัญญู การมีความเห็นอกเห็นใจและให้การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีความรักความสามัคคีกัน

2. กลุ่มส่วนใหญ่ได้รับการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ และการได้รับการส่งเสริมการรวมกลุ่มในชุมชนมีเพียงบางส่วนที่ได้รับการสนับสนุนจากภายนอกชุมชน

3. กลุ่มส่วนใหญ่มีกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน ในลักษณะของการปรึกษาหารือและให้การเชื่อฟังผู้ใหญ่ หรือผู้มีความรู้ของกลุ่มในที่สุด โดยมีความเชื่อมั่นในการดำเนินการซึ่งกันและกัน ซึ่งแม้มีการกำหนดกฎเกณฑ์เป็นลายลักษณ์อักษรในบางส่วนแต่ก็มักลงรอยกันด้วยวิธีการปรึกษาหารือเป็นหลัก ส่วนใหญ่จึงมีลักษณะของการใช้ระเบียบกฎเกณฑ์อย่างไม่เป็นทางการมากนัก

4. ผู้ที่มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มแกนนำในระยะเริ่มแรกและขยายตัวออกสู่ชุมชนให้ได้ รับทราบในวงกว้าง

ในการจัดการความขัดแย้งและข้อพิพาท และการถูกละเมิดสิทธิภายในชุมชนที่ได้มีการสร้างเสริม กระบวนการเรียนรู้ขึ้น จากการวิเคราะห์พบว่า ชุมชนเพี้ยฟานได้มีข้อตกลงร่วมกันหรือการตกลงร่วมกัน (consensus) ในลักษณะที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะข้อตกลงที่ไม่เป็นทางการนั้นนับว่า มีความมั่นคงและถ่ายทอดเข้าสู่จิตวิญญาณของชาวชุมชนได้ง่ายและรวดเร็ว ชุมชนสามารถปรับสภาพความสมดุล ด้วยตนเอง (self – balancing) การควบคุมดูแลตนเอง (self – regulation) โดยมีลักษณะของการคงไว้ซึ่งอาณาเขต (boundary – maintaining) ของแต่ละระดับบุคคลอย่างเหมาะสมลงตัว ซึ่งแต่ละบุคคลหรือแต่ละกลุ่มมีการร่วมกัน พิจารณาในส่วนที่เป็นความพอเพียงของตน (self – sufficient) และของส่วนรวม โดยพยายามรักษาความคงที่ใน ความสัมพันธ์ระหว่างระบบใหญ่กับระบบย่อย รวมถึงระบบภายในของแต่ละปัจเจกบุคคลและระบบกลุ่ม ซึ่งส่งผล ให้การกระทำระหว่างกัน (interaction) หรือการปะทะสัมพันธ์กันระหว่างบุคคลหรือกลุ่มมีรูปแบบทางพฤติกรรมที่ทุก ฝ่ายพยายามให้เกิดผลสำเร็จของเป้าหมายตนด้วยความรักความสามัคคีกันต่อกันและกันเพิ่มมากขึ้น โดยสมาชิกใน ชุมชนบ้านเพี้ยฟานได้พยายามทำความเข้าใจและรับรู้ในบทบาททางพฤติกรรม (role behaviors) บรรทัดฐาน (norms) สัญลักษณ์ (symbols) ตลอดจนบทบาทของวัตถุต่าง ๆ (role equipment) ได้ดีมากขึ้น นับได้ว่าเป็น ปัจจัยทางจิตวิทยาสังคม (social psychological factors) ที่ได้ส่งเสริมกระบวนการกลุ่มอย่างมาก ในส่วนนี้บางส่วน คงได้สืบเนื่องมาจากพื้นฐานลักษณะนิสัยของครอบครัว (family characteristics) และวัฒนธรรม ตลอดจนจารีตของ ชุมชน โดยที่มีได้เป็นการแทรกแซง (intervention) ของฝ่ายที่มีวิจัยในลักษณะให้การอบรมส่งเสริมหรือเกิดจาก กระบวนการให้การแนะนำในรูปแบบต่าง ๆ โดยเฉพาะที่สำคัญคือกลุ่มแกนนำหรือผู้นำชุมชนซึ่งมีลักษณะเฉพาะ ของบุคลิกภาพส่วนบุคคล (personal characteristic) มีการสร้างเสริมพฤติกรรมให้กลุ่มสามารถดำรงอยู่ได้ค่อนข้าง ยั่งยืน ดังนั้นปัญหาข้อขัดแย้งและข้อพิพาทต่าง ๆ ซึ่งความขัดแย้ง (conflict) ที่มีความเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของ ผู้อื่น คาดว่าจะได้รับการดูแลและจัดการต่อกระบวนการภายในโดยชุมชนได้ในระยะยาว โดยมีความเชื่อมั่นว่าจะได้ รับความยุติธรรมตามสมควร อันเป็นที่ยอมรับและทำความเข้าใจกับทุกฝ่าย

3.5 การสร้างเครือข่ายด้านสิทธิเสรีภาพของชุมชนต้นแบบ ชาวชุมชนเพี้ยฟานมีการสร้างเครือข่ายในด้าน สิทธิและเสรีภาพดังนี้คือ ชาวชุมชนได้ทำการประสานพลังร่วม (Synergy) ระหว่างเครือข่ายภายในและภายนอกชุม ชน โดยจากการศึกษาชุมชนพบว่าชาวบ้านมีการประสานพลังร่วม ดังนี้

1) ชาวบ้านประสานกลุ่มกิจกรรม และมีความต้องการใช้กลุ่มเสริมสร้างกิจกรรมของชุมชนให้เข้ม แข็ง ผู้นำชุมชนหรือแกนนำชุมชนมีความกระตือรือร้นในงานพัฒนาชุมชนของตนเอง ต้องการขยายความร่วมมือ ระหว่างชุมชนใกล้เคียง เพื่อให้เกิดเครือข่ายที่เข้มแข็ง

2) บุคคลหรือกลุ่มในการสร้างเครือข่ายมักเป็นคณะกรรมการของกลุ่มต่างๆ โดยส่วนใหญ่มีแนว คิดหรือแนวทางในการดำเนินกิจกรรมที่มุ่งเน้นในด้านความสามัคคีและความต้องการในการสร้างชุมชนเข้มแข็ง มี การใช้หลักธรรมทางศาสนาและวัฒนธรรมของชุมชนในการบริหารจัดการกิจกรรมกลุ่มและเครือข่าย

3) การที่ชุมชนมีการดำเนินงานพัฒนามาก่อนและได้มีกิจกรรมในการพัฒนามาโดยต่อเนื่อง นับว่า เป็นความสำเร็จที่สำคัญในการสร้างเครือข่าย

จากการวิเคราะห์สภาพโดยรวมของการสร้างเครือข่ายในลักษณะการประสานพลังร่วม เกิดจากความต้องการทางสังคมและวัฒนธรรม (social and cultural need) และพื้นฐานทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ ชุมชนมีความเข้าใจในสถานะแวดล้อม (environmental understanding) และมีความพยายามที่จะควบคุมสถานะแวดล้อม (environmental control) ในกรณีข้อพิพาทและความขัดแย้งบางส่วนได้ผสมผสานกับระบบหรือหลักการด้านนิเวศวิทยา (ecological principles) อย่างเหมาะสม การที่ชุมชนมีกลุ่มค่อนข้างมากเป็นพื้นฐานที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์และประสบการณ์จากสถานะแวดล้อมที่หลากหลาย (various environmental experiences) อยู่เดิม ซึ่งมีผลทางด้านจิตวิทยา (psychological) และสมาชิกภายในกลุ่มและภายนอกกลุ่มพยายามปรับบทบาทของตนให้มีความสอดคล้องกับลักษณะนิสัย (Character) ทำให้ไม่เกิดสถานะความขัดแย้งมากนักโดยพยายามที่จะควบคุมตนเอง และใช้การนับถือในทางศาสนา (religious faith) หรือกิจกรรมทางศาสนาเป็นส่วนสำคัญในการเชื่อมโยงและขยายเครือข่าย ซึ่งชุมชนมีความต้องการการพัฒนาปรับปรุงในความเป็นต้นแบบ นับเป็นการสร้างโอกาสในการทำงาน (job opportunities) เสมือนการหาหนทางที่จะนำไปสู่ความโศติช่วง (enlightenment) อยู่ตลอดเวลาของชุมชน เพื่อให้ชุมชนและเครือข่ายเกิดนโยบายที่เป็นการตกลงร่วมกัน (The consensualist policy)

การประสานพลังร่วมระหว่างชุมชนและเครือข่ายนั้น เป็นเสมือนมือที่มองไม่เห็น (invisible hand) ในการปรับสภาพความสมดุลด้วยตนเอง (self – balancing) และการควบคุมดูแลตนเอง (self – regulation) ของตนเอง กลุ่ม ชุมชน และเครือข่าย แต่ก็ยังมีการคงไว้ซึ่งกลุ่มและชุมชนซึ่งมีลักษณะเหมือนการสร้างอาณาเขต (boundary – maintaining) แห่งความภาคภูมิใจ กลุ่มและชุมชนพยายามรักษาความคงที่ในความสัมพันธ์ระหว่างระบบใหญ่กับระบบย่อย รวมถึงระบบภายในของแต่ละปัจเจกบุคคล แต่ละกลุ่มและชุมชน ตลอดจนเครือข่าย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการที่สมาชิกทำหน้าที่ในการทำความเข้าใจและรับรู้ในบทบาททางพฤติกรรม (role behaviors) บรรทัดฐาน (norms) สัญลักษณ์ (symbols) และบทบาทของวัตถุต่าง ๆ (role equipment) อันเป็นผลจากการปะทะสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยทางจิตวิทยาสังคม (social psychological factors) พื้นฐานลักษณะนิสัยของสมาชิกและครอบครัว (family characteristics) ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญในกระบวนการสร้างเครือข่ายต้นแบบชุมชนสมานฉันท์

3.6 การทำแผนพัฒนาด้านสิทธิและการไกล่เกลี่ยระงับข้อพิพาท

ชุมชนต้นแบบบ้านเพี้ยฟานมีความรู้ความเข้าใจในการพัฒนาด้านสิทธิและเสรีภาพ ซึ่งจากการศึกษาพบว่า ชาวชุมชนมีความสนใจที่ต้องการจัดทำแผนเพื่อการพัฒนาโดยต่อเนื่อง ยั่งยืน และทุกฝ่ายมีความเข้าใจ โดยมุ่งที่ความพยายามในการสร้างความเข้าใจกันได้ระหว่างผู้กรณี เพื่อนฝูง หรือญาติมิตร โดยเน้นที่การพึ่งผู้อาวุโสหรือผู้นำชุมชนช่วยไกล่เกลี่ยเพื่อพยายามลดเหตุการณ์ที่ก่อให้เกิดความวุ่นวายและตัดสินใจคดีขึ้นศาล โดยพยายามทำแผนการพัฒนาต่อกรณีพิพาทในระดับต่างๆ คือ

1) กรณีระหว่างบุคคล เช่น กรณีเด็กและเยาวชนทะเลาะวิวาท ซึ่งบางครั้งผู้ใหญ่ก็ผิดด้วย ก็ใช้วิธีให้กลุ่มแม่บ้านช่วยพูดให้ โดยบอกแม่ของเด็กและเยาวชนเหล่านั้นก็เกิดความเข้าใจกัน บางกรณีให้ผู้อาวุโสเป็นคนเจรจา โดยยึดหลักธรรมเป็นที่ตั้ง ซึ่งในส่วนของสามีภริยาทะเลาะวิวาทกัน ชาวชุมชนเห็นว่าเป็นเรื่องปกติ จะมีการไกล่เกลี่ยโดยผู้ใหญ่บ้าน ผู้เฒ่าผู้แก่ ชดใช้ค่าเสียหายเล็กๆ น้อยๆ ก็เลิกกันไปไม่ถึงโรงถึงศาล

“เรื่องที่ดินมันเป็นเรื่องของหลักฐานเอกสาร อย่างนี้เราช่วยไม่ได้ จึงต้องให้ศาลตัดสิน ตอนนี้ยังศาลอยู่ ยังไม่แล้ว”

“คิดคนเดียวก็รู้กัน ก็ให้คนอาวุโสใกล้เคียงก็เลิกแล้วกันไป ได้ไต่ไต่ไต่กัน แม้แต่ผู้ใหญ่บ้านก็ไม่เคย เพราะผู้ใหญ่บ้านก็บอกว่าให้คนเฒ่าคนแก่ช่วยก่อน แล้วค่อยมาหาผู้ใหญ่บ้าน แต่ก็ไม่ได้ถึงสักที”

ส่วนเรื่องที่คิมนั้นชุมชนใช้วิธีให้กรรมการหมู่บ้าน คนเฒ่าคนแก่ ไปดูแล้วเจรจาใกล้เคียงก็ไม่เกิดปัญหา เว้นแต่ในกรณีเรื่องทางเอกสารหลักฐานก็ใช้กระบวนการทางศาล ซึ่งก็ไม่มีข้อพิพาทอื่นติดตามมา

และมีหลายกรณีใกล้เคียงได้ เช่น การลัก (ขโมย) ไม้ไผ่ในนา ก็ชดใช้ค่าเสียหายกัน โดยผู้นำชุมชนหรือคนเฒ่าคนแก่ ไม่เคยถึงโรงถึงศาลในความรู้สึกของชาวบ้าน

2) กรณีระหว่างครอบครัว ในชุมชนเพี้ยฟานมีน้อยมาก แต่ก็มีการทำแผนในลักษณะการเผื่อระวังปัญหา การให้ความรู้ในเรื่องสิทธิเสรีภาพปัญหาที่พบจึงมักเป็นการเข้าใจผิดกัน ส่วนใหญ่จะคุยกันเอง โดยมีผู้อาวุโสมาไกล่เกลี่ยจนเรียบร้อย

3) กรณีระหว่างคุ้มหรือระหว่างกลุ่ม ไม่ปรากฏในชุมชน ที่ผ่านมาใช้การป้องกันการขัดแย้งหรือพิพาท โดยยึดกฎระเบียบหมู่บ้าน โดยผู้ใหญ่บ้านประกาศเสียงตามสายเป็นประจำ โดยการพัฒนาสิทธิเสรีภาพนั้นมุ่งที่การพัฒนาแกนนำและการเผยแพร่ความรู้เข้าไปในกลุ่มต่างๆ

4) กรณีระหว่างหมู่บ้าน ชุมชนเพี้ยฟานมีกรณีดังกล่าวนี้เพียงเรื่องเยาวชนทะเลาะกัน ซึ่งชุมชนก็ใช้วิธีไกล่เกลี่ย บางครั้งเสนอในที่ประชุมกำนันผู้ใหญ่บ้าน และให้เด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดยอมรับผิด ส่วนใหญ่ก็เรียบร้อย เว้นแต่กรณีเมื่อประมาณปี 2514 กรมพัฒนาชุมชนให้หนุ่มสาวทั้ง 2 บ้านที่มีข้อพิพาทกันไปเข้าค่ายอบรมอยู่ด้วยกัน กินด้วยกัน ทำงานร่วมกัน รับผิดชอบร่วมกัน บ่อยๆ ครั้งก็เลยติดกันผูกพันกัน และในชุมชนได้ใช้วิธีการป้องกันการวิวาทขัดแย้ง โดยการแข่งกีฬาร่วมกัน ทำให้สามัคคีกัน ซึ่งการทำแผนพัฒนาในส่วนนี้ของชุมชนนั้นได้ใช้วิธีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชุมชน มีการเผยแพร่ความรู้ในลักษณะให้แกนนำชุมชนได้แวะเวียนไปเยี่ยมชม ให้ข้อคิดข้อเสนอแนะเป็นประจำซึ่งชาวชุมชนทราบดีว่าความต่อเนื่องและการขยายกิจกรรมด้านสิทธิเสรีภาพ และความเป็นชุมชนสมานฉันท์มีประโยชน์ เพราะจะส่งผลในด้านความยุติธรรม ความถูกต้อง และเท่าเทียมกัน

จากข้อมูลดังกล่าวในขั้นต้นสามารถสรุปได้ว่า ชาวชุมชนเพี้ยฟานมุ่งแก้ไขปัญหาค้นคว้าในด้านต่างๆ ตามศักยภาพที่มีรวมถึงความพยายามในการพัฒนาและขยายกิจกรรมขององค์กรชุมชนให้เกิดความเข้มแข็ง สามารถพึ่งตนเองหรือกลุ่มได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ชาวชุมชนยังคงมีการรับรู้ได้ในสถานะของปัญหาต่างๆ ซึ่งมีการยอมรับถึงสถานะที่บางส่วนยังไม่เอื้ออำนวยในปัจจุบัน ซึ่งก็พยายามสร้างสมประโยชน์ และนำภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีอยู่แต่ดั้งเดิมมาใช้ประกอบการพิจารณาเสมอ จึงสามารถสังเกตเห็นได้ในขบวนการของการค่อยเป็นไปและค่อยลดความรู้ ประสิทธิภาพได้ภายใต้สถานะที่เป็นข้อจำกัดในปัจจุบัน ดังนั้น การทำแผนพัฒนาด้วยสิทธิและเสรีภาพ ในแนวทางของชุมชนต้นแบบสมานฉันท์นั้น หากชุมชนได้รับทราบแนวทางที่เหมาะสมกับชุมชนที่จะปรับใช้ได้ ก็มีความเชื่อมั่นได้ว่าชุมชนนี้จะสามารถปฏิบัติได้ตามแผนด้วยปัจจัยต่างๆ ของชุมชน

3.7 การสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้ ของชุมชนเพี้ยฟานนี้ ชาวชุมชนมีกระบวนการเรียนรู้มาโดยลำดับ ซึ่งเป็นผลจากกระบวนการพัฒนาที่หล่อหลอมชาวชุมชนจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน โดยชาวชุมชนมีวิธีการจัดการที่แสดงความรับผิดชอบต่อสาธารณะหลายประการ ซึ่งในประเด็นสำคัญ คือ ชุมชนมีศักยภาพในการรวมกลุ่มกิจกรรมภายในชุมชนมาก จากการวิเคราะห์พบว่าศักยภาพในการรวมกลุ่มกิจกรรมภายในชุมชนนั้นเริ่มเกิดจากสถานการณ์และปัญหา ตั้งแต่ในระดับปัจเจกจนถึงระดับชุมชนโดยส่วนใหญ่เริ่มจากการรับทราบข้อมูลต่าง ๆ แล้วนำมาพิจารณาการดำรงชีวิตด้วย

ตนเอง (self-sufficiency living) โดยมีกรอบความคิดการพึ่งตนเอง (concept of self sufficiency) ปรัชญาหรือชุดค่านิยมกับคนสนิท โดยใช้ความสัมพันธ์กับคนสนิท (partner relation) มีการประชุมลักษณะเสมือนเป็นการสร้างการสร้างความแบบ (formulation of model) โดยมีการการเปลี่ยนแปลง (exchange) สร้างภาระหน้าที่ (function) และการตกลงร่วมกัน (consensus) มีการการกระทำระหว่างกัน (interaction) โดยพยายามจัดปัญหาความขัดแย้ง (conflict) ในด้านต่าง ๆ โดยมีการพิจารณาเพื่อที่จะต้องการออกจากสถานการณ์ (want to get out of the situation) ที่ไม่ต้องการหรือยังไม่พึงพอใจในห้วงระยะเวลานั้น ซึ่งชาวบ้านหรือองค์กรที่เกี่ยวข้อง ได้มีความพยายามในการที่จะสร้างความรู้สึกลักษณะความเป็นเจ้าของ (sense of belonging) ร่วมกัน และการสร้างให้สมาชิกเห็นโอกาส (opportunity) และช่องทางการบรรลุความปรารถนา (aspiration) ซึ่งแก่นนำพยายามสร้างแรงจูงใจ (motivation) และชี้ทางให้เห็นความสามารถ (ability) ของกลุ่ม รวมทั้งมีความพยายามในการสร้างมาตรฐานในการทำงาน (work ethics) อันเป็นกระบวนการจัดการภายในองค์กรชุมชนที่เอื้อต่อการสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้ กล่าวคือ เป็นการเปิดรับความรู้ในเรื่องสิทธิและเสรีภาพของตนและบุคคลอื่นในการรวมกลุ่มกิจกรรมในลักษณะที่เป็นอัตโนมัติ โดยมีกระบวนการการปรับปรุงตนเอง และมีการเรียนรู้กฎเกณฑ์ต่างๆ ในลักษณะอ้อมๆ สามารถปรับวิธีคิด จนแก่นนำบางคนสามารถมีศักยภาพเป็นวิทยากรได้ ซึ่งนับว่าการสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้ของชุมชนเพี้ยพานมีความพร้อมในการเป็นต้นแบบชุมชนสมานฉันท์ในระดับมาก

ชุมชนได้มีการหมั่นกำลังจากภายในเป็นหลัก แม้พบความขัดแย้งของบุคคล (individual conflict) มีบ้างพอควร แต่ความขัดแย้งระหว่างกลุ่ม (intergroup conflict) พบได้เฉพาะในกลุ่มเยาวชนเท่านั้น นับได้ว่าชาวชุมชนเพี้ยพานมีการบริหารในคราวที่มีความขัดแย้ง (management of conflict) ได้ค่อนข้างดี มีการติดต่อระหว่างกลุ่มภายในชุมชน (intergroup contacts) ด้วยการสื่อสารในรูปแบบต่าง ๆ โดยเฉพาะการร่วมปรึกษาหารือ เพื่อผสมผสานแนวความคิดและให้ได้แนวทางในการปฏิบัติหรือการแก้ไขปัญหาอย่างดีที่สุดกับส่วนรวมหรือคู่กรณี ซึ่งต่างฝ่ายต่างก็ยอมรับคำตัดสินหรือข้อคิดที่ตกลงกันได้เป็นเกณฑ์ ในลักษณะที่เรียกว่า " การลดราวาศอก " ซึ่งต่อมาภายหลังคู่กรณีก็มีความรู้สึกที่ดีต่อกันโดยมิได้ผูกพยาบาทอาฆาตกันต่อไป ซึ่งนับได้ว่าเป็นการกำหนดเป้าหมายร่วมกัน (determining a superordinate goal) เพื่อให้ชุมชนเพี้ยพานมีการพัฒนาโดยทุกกลุ่มมีส่วนร่วมในการปฏิบัติร่วมกันอย่างเป็นรูปธรรม ดังนั้น ชุมชนแห่งนี้จึงนับว่ามีประสบการณ์ตรงจากขบวนการใกล้เคียงที่มีอยู่เดิม ซึ่งได้สร้างความสมานฉันท์มาอย่างยาวนาน ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่ได้เสริมศักยภาพในการสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้ในรูปแบบชุมชนสมานฉันท์ได้เป็นอย่างดี

4. ข้อเสนอแนะ

4.1 การศึกษาเพื่อหารูปแบบมีความจำเป็นที่ต้องศึกษาถึงภูมิหลังหรือเหตุการณ์ ตลอดจนวาทกรรมของชุมชน ซึ่งต้องอาศัยระยะเวลาและความละเอียดในการวิเคราะห์ในเชิงมานุษยวิทยาเป็นอย่างมาก

4.2 คนในชุมชน โดยเฉพาะกลุ่มที่มีลักษณะเป็นแก่นนำหรือผู้นำมีหลายบทบาทภายในชุมชน ดังนั้น การศึกษาข้อมูลในลักษณะการแยกส่วนหรือแบ่งกลุ่มในมิติของลักษณะการดำเนินงานของกลุ่ม จำเป็นต้องมีความละเอียดรอบคอบ

4.3 ทีมผู้วิจัยที่ดำเนินงานควรมีความรู้ความเข้าใจในองค์ความรู้ ซึ่งเป็นองค์รวมของงานวิจัย ทั้งนี้สืบเนื่องจากปริมาณข้อมูลที่มีความจำเป็นต่อการศึกษารูปแบบมีเป็นจำนวนมาก หากแยกส่วนดำเนินการจะประสบปัญหาเป็นอย่างมากในการเรียบเรียง และกระบวนการในการวิเคราะห์ข้อมูล

4.4 ขั้นตอนในการสอบทานข้อมูลกับชุมชนนับว่ามีความสำคัญอย่างมาก ทั้งนี้เนื่องจากกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในมุมมองที่แตกต่างกัน การสังเคราะห์ข้อมูลจึงอาจไม่สอดคล้องกันได้

4.5 ข้อมูลในชุมชนชนบทบางส่วนสามารถเบี่ยงเบน โดยเฉพาะกรณีที่มีการนำเข้าข้อมูลโดยกลุ่มแกนนำ ซึ่งสมควรที่ต้องมีการวิเคราะห์และหาจุดตรวจสอบในลักษณะคู่ขนานกันไป

4.6 กระบวนการยุติธรรม ควรพิจารณาการใช้ศักยภาพชุมชนในขบวนการไกล่เกลี่ยในรูปกฎหมายรองรับ เมื่อได้กำหนดรายละเอียดแนวทางความเป็นไปได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะกรณีที่ข้อพิพาทต่างๆ ควรผ่านกระบวนการไกล่เกลี่ยระดับชุมชนก่อนที่จะเข้าหน้าที่ด้านกฎหมายจะรับเข้าสู่กระบวนการยุติธรรม

4.7 ควรเพิ่มศักยภาพให้กับกฎ จารีต ประเพณี หรือข้อบังคับของหมู่บ้าน หากไม่ขัดต่อกฎหมายระบบใหญ่ ทั้งนี้เพื่อเชื่อมโยงความสัมพันธ์ในเชิงอำนาจให้กับขบวนการไกล่เกลี่ยในชุมชน

หนังสืออ้างอิง

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, สมจิต แคนสีแก้ว, สมกิต ทับทิม, และสำรวย แสงคารา. 2546. โครงการศึกษาและพัฒนา
ระบบคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพ และการส่งเสริมการไกล่เกลี่ยระดับข้อพิพาท : กรณีศึกษาพัฒนาต้นแบบชุมชน
สมานฉันท์ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น.

พลังภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาคลองแสนแสบ¹

Power of Local Wisdom for San-Saab Preservation

กนกรัตน์ ยศไกร

หากเอ่ยชื่อ"คลองแสนแสบ"หลายท่านคงเห็นภาพของคลองที่มีน้ำดำสนิทคลุ้งไปด้วยกลิ่นที่ไม่น่าจะจดจำไปอีกยาวนาน นั่นเป็นเพียงจากหนึ่งของคลองแสนแสบ ในเขตกรุงเทพฯ ชั้นนอก แต่อีกภาพหนึ่งกลับเป็นคลองที่สะอาด สงบและสวยงาม ผู้คนได้ใช้น้ำในการดำเนินชีวิต และเป็นที่พักพิงยามเหนื่อยล้าของชาวบ้านริมคลอง นั่นเป็นภาพที่พบเห็นได้ในเขตกรุงเทพฯ ชั้นนอกจนถึงจังหวัดฉะเชิงเทรา ดังบางตอนของนิราศชมแดน (คลองแสนแสบ) โดยธนู บุญยรัตพันธุ์²

“...ย่านเมือง มีนบุรี มีปลามาก	น้ำไหลหลากเลี้ยงสวนล้วนพุดชา
ยังปลูกข้าวสร้างตัวทำบ้านนา	ยอยกปลามีเรียงรายริมชายคลอง
เขามังหลักปักยอพอเหยียบยก	ยอกระดกปลากระโดดโลดหอยยอยของ
บนตาข่ายที่ชิงห้อยถั่วร้อยกรอง	ต้องแสงส่องเกล็ดปลาขาววับวาวแวว
ปลูกผักบุ้งเป็นแพแลพิเศษ	ผักกะเจตนมขาวยาวเป็นแถว

.....	
ถึง หนองจอก จอกแหนแลไม่เห็น	กลับกลายเป็นหญ้ามาขวางกัน
ลอยเป็นแพเจริญขึ้นทุกคืนวัน	ขยายพันธุ์เต็มห้วยหนองคลองบางบึง
อีกต้นอ้อล้อมประสมหญ้า	พืชนานาสองฝั่งธารดั่งม่านชิง
ลมพัดคลื่นซัดพัดตัวตึง	โยกโยนฝั่งร้ายระบ่ำไร่ไร...”

คลองแสนแสบผ่านร้อนผ่านหนาวมามาก จากที่มีความสำคัญเพื่อใช้เป็นเส้นทางขนส่งเสบียงอาหารให้แก่กองทัพในการไปสู้รบกับญวนและเขมร ต่อมาเมื่อประเทศชาติมีความสงบ คลองแสนแสบได้ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมเพื่อการค้าขายที่สำคัญ ต่อมาถึงยุคที่"แสนแสบ"หมดความสำคัญลง เนื่องจากผู้คนหันไปใช้ถนนในการคมนาคมสัญจรแทนคลอง ผู้คนต่างหันหน้าบ้านเข้าสู่ถนนและหันหลังบ้านเข้าสู่คลองแสนแสบ นอกจากจะไม่ใช้ประโยชน์จากคลองแล้วยังใช้คลองเป็นที่ทิ้งสิ่งของต่างๆรวมทั้งน้ำเสียจากบ้านเรือนและชุมชน วิกฤตของคลองแสนแสบเห็นได้

¹ เนื้อหาในการเรียบเรียงเรื่อง "พลังภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการรักษาคลองแสนแสบ" ได้มาจากงานวิจัยสองชิ้นที่ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โดย กนกรัตน์ ยศไกรและคณะ ได้แก่ งานวิจัยเรื่อง "การพัฒนาคองแสนแสบด้วยการศึกษา : กรณีศึกษาเขตมีนบุรีและหนองจอก" (พ.ศ.2541-พ.ศ.2542) และงานวิจัยเรื่อง "การศึกษาเกี่ยวกับการสร้างจิตสำนึก : กรณีคลองแสนแสบ" (พ.ศ.2545-2546) รวมทั้งประสบการณ์การทำงานพัฒนาคองแสนแสบร่วมกับ "ชมรมรวมใจภักดิ์รักษาคองแสนแสบ" ตั้งขึ้นเมื่อ ปี พ.ศ.2537 โดยการนำของ ดร.โกวิท วรพิพัฒน์ ซึ่งปัจจุบันมีชื่อว่า "ชมรมรวมใจภักดิ์รักษาดันไม้ แม่น้ำลำคลองและสิ่งแวดล้อม"

² ธนู บุญยรัตพันธุ์. "นิราศชมแดน (คลองแสนแสบ)". วัฒนธรรมสองฝั่งแคว้นคลองแสนแสบ. กรุงเทพฯ : สถาบันราชภัฏจันทรเกษม, 2537 : หน้า 10-15.

ชัดในเขตกรุงเทพฯชั้นใน แต่ในเขตกรุงเทพฯชั้นนอกเนื่องจากมีผู้คนไม่หนาแน่น สภาพของคลองในช่วงปี พ.ศ.2520 ถึง พ.ศ.2537 จึงมีสภาพของการมีผักตบชวาแน่นเต็มคลอง จนกระทั่งชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า

“เด็กตกลงไปในคลองฯ ก็ไม่สามารถจะหาศพพบ เพราะมักดับชวาแน่นไปหมด”

ต่อมาชาวบ้านร่วมกับชมรมรวมใจภักดิ์รักษาลองແຂນແສบ (ปัจจุบันชื่อชมรมรวมใจภักดิ์รักษาดันไม้ แม่น้ำลำคลองและสิ่งแวดล้อม) โดยการนำของดร.โกวิท วรพิพัฒน์ ได้เริ่มมีการรณรงค์ให้มีการรักษาลองແຂນແສบให้สะอาด ซึ่งนับว่าเป็นพลังครั้งยิ่งใหญ่ที่ภาคประชาชน ภาครัฐ และภาคเอกชนได้รวมตัวกันพลิกฟื้นคลองແຂນແສบให้มีสภาพดีขึ้น โดยเฉพาะในเขตกรุงเทพฯ ชั้นนอก จะเห็นพลังสามเฝ้าในการพัฒนาที่ช่วยทำให้คลองແຂນແສบกลับมามีคุณค่าดั้งเดิม และด้วยพลังของภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ช่วยทำให้เกิดการพัฒนาคลองແຂນແສบอย่างยั่งยืนได้เป็นอย่างดี ไม่ว่าจะเป็นพลังจากสถาบันศาสนาที่ส่งผลที่ความเชื่อที่ฝังแน่น ส่งผลต่อการสร้างจิตสำนึกสาธารณะของชาวบ้านริมคลองฯ นอกจากนี้พลังของความรู้ที่สั่งสมกันมายาวนานของชุมชนได้ถูกยกคุณค่า ด้วยการนำมาประยุกต์ใช้กับความรู้จากภายนอก ผ่านสถาบันการศึกษาที่อยู่ในชุมชนในรูปแบบของ"หลักสูตรท้องถิ่น"เพื่อการรักษาไว้ซึ่งทรัพยากรอันมีค่าของชุมชนริมคลองແຂນແສบ

ย้อนรอยอดีต เพื่อเข้าใจปัจจุบัน

“ลุดักราช ๒๓๔๐ เดือนยี่ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะโรง นพศก ระหว่างที่ประเทศสยามทำสงครามกับเขมรกับญวน การส่งเสบียงอาหารและการไปมาเนิ่นช้า ขัดขวางไม่ทันพระราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดีเป็นแม่กอง จ้างจีนชุดคลองตั้งแต่หัวนากไปถึงบางขนากเป็นทางยาว ๑๓๓๗ เส้น ๑๙ วา ๒ ศอก กว้าง ๖ ศอก ลึก ๔ ศอก ขุดอยู่จนคักราช ๑๒๐๒ ปีชวดโทศก จึงสำเร็จ สิ้นพระราชทรัพย์ ๕๐๔๐ บาท ตอนต้นเรียกว่าคลองแสนแสบตอนปลายเรียกว่าคลองบางขนาก ให้เป็นทางไปมาถึงกันในระหว่างกรุงเทพฯ กับแม่น้ำเมืองปราจีนบุรี”^๓

ประวัติศาสตร์ของคลองแสนแสบ เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2367-2394) เมื่อโปรดฯให้ขุดคลองข้อมคลองพระโขนง เริ่มดำเนินการขุดใน พ.ศ.2360 พร้อมกันนั้นก็โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองใหม่คือ คลองแสนแสบไปต่อคลองบางขนากและคลองนครเนื่องเขต (คลองท่าไข่) เพื่อเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง และช่วยย่นระยะทางไปมาระหว่างเมืองปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา กับกรุงเทพฯ จุดประสงค์เบื้องต้นที่รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯให้ขุดคลองแสนแสบเพื่อสะดวกในการขนส่งเสบียงอาหาร และกำลังกองทัพจากกรุงเทพฯไปยังเขมรและญวนในการทำสงครามกับญวน ซึ่งกินเวลานานถึง 14 ปี ต้นคลองต่อจากคลองบางกะปิ ตรงแนวเขตเทศบาล

³ เกษตราธิการ, กระทรวง. ประวัติกระทรวงเกษตรราธิการ ๒๔๘๔. พระนคร : กระทรวงเกษตรราธิการ, 2484 : หน้า 16.

หลักเขตที่ 9 เขตบางกะปิ กรุงเทพมหานคร ผ่านเขตบางกะปิ เขตคลองสามวา เขตมีนบุรีและเขตหนองจอก ไปต่อกับคลองบางขนาก ที่ตรงคลองนครเนื่องเขต อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา คลองแสนแสบยาว 71.9 กิโลเมตร

จากการที่คลองแสนแสบมีความยาวไปถึงหัวเมืองใกล้เคียง จึงเอื้อประโยชน์ต่อกรุงเทพฯ ในด้านการปกครองหัวเมืองตะวันออกด้วย แต่ภายหลังคลองนี้ได้กลายเป็นเส้นทางเดินเรือไปมาค้าขายที่สำคัญของราษฎร โดยเฉพาะตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งโปรดฯ ให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษม และให้คลองแสนแสบสามารถติดต่อได้ทั้งคลองผดุงกรุงเกษมและคลองมหานาค ซึ่งเป็นย่านการค้าทางน้ำที่สำคัญ ก็ยิ่งทำให้คลองแสนแสบเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำที่สำคัญเพิ่มขึ้น จนกระทั่งรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้มีการขุดซ่อมและขยายคลอง เพื่อให้เพียงพอกับการใช้ประโยชน์ของพลเมืองขณะนั้น

คลองแสนแสบเริ่มตั้งแต่ที่ใดและสิ้นสุดที่ใด จากการที่ชลธิรา สัตยาวัฒนา ได้ศึกษาชุมชนบ้านครัว ชาวจามมุสลิม ว่าตั้งอยู่ในเขตอำเภอคูสิต ริมคลองมหานาคและคลองแสนแสบ ในบริเวณที่รู้จักกันในปัจจุบันว่าสะพานหัวช้างและเจริญผล ซึ่งอาณาเขตทิศใต้จดคลองมหานาค และกล่าวว่าเป็นส่วนหนึ่งของคลองแสนแสบ⁴ นอกจากนี้ อุมัร ดำริห์เลิศ กล่าวว่าบรรพชนบ้านครัวขุดคลองมหานาค ปี พ.ศ.2326 และต่อมาได้ขุดคลองแสนแสบได้ที่มีความยาวประมาณ 5.36 กิโลเมตร ซึ่งบรรพชนชาวบ้านครัวเล่าให้ลูกหลานฟังว่า “พวกปู่ย่าครั้งกระโน้น ถูกเกณฑ์แรงงานให้ขุดคลองช่วงนี้ ซึ่งแต่เดิมเป็นลำกระโดงเล็กๆคดโค้งไปตามธรรมชาติ การขุดคลองจึงขุดตามสภาพลำกระโดงจนเป็นคลองที่เห็นในปัจจุบัน การเกณฑ์บรรพชนให้ขุดคลองเป็นการทดแทนกับการได้ที่ดินอยู่อาศัยก็ได้...คลองแสนแสบได้จึงเป็นผลงานของบรรพชนที่บากบั่นกันมา...” ซึ่ง “จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2525” สมัยพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นนายกรัฐมนตรี ได้มีการชำระประวัติศาสตร์ โดยแต่งตั้งอนุกรรมการประมวลเอกสารรวม 30 ท่าน ผลสรุปได้ว่าคลองที่เชื่อมกับคลองมหานาคไปถึงบางกะปิเรียกว่า “คลองแสนแสบได้” นั่นเอง⁵

ส่วนประชาชนที่อยู่ริมคลองมหานาคต่อถึงคลองแสนแสบ ประกอบด้วย ลาว มอญ เขมร จีน ไทย ส่วนแขกประกอบด้วย แขกอาหรับซึ่งเป็นพ่อค้ามาค้าขายตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ย้าย

⁴ ชลธิรา สัตยาวัฒนา. “บทนำ : คุณค่าชุมชนบ้านครัว”. สืบสานตำนานบ้านครัว การต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชน. งานวิจัยโครงการ “สิทธิชุมชนบ้านครัว : กรณีการสร้างทางด่วนทับชุมชน” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย “สิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน : การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย”. สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และมูลนิธิชุมชนเมือง, 2543 หน้า 4.

⁵ อุมัร ดำริห์เลิศ. “ประวัติศาสตร์ชาติบ้านครัว : ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมคู่กรุงเทพฯ”. สืบสานตำนานบ้านครัว การต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชน. งานวิจัยโครงการ “สิทธิชุมชนบ้านครัว : กรณีการสร้างทางด่วนทับชุมชน” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย “สิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน : การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย”. สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และมูลนิธิชุมชนเมือง, 2543 หน้า 60-63

บ้านเมืองกระจัดกระจายเพราะกรุงศรีอยุธยาแตก (หลักฐานที่มีปรากฏในฐานข้อมูลของมูลนิธิ อนุสรณ์ตระกูลกอดิรี เขตหนองจอก) แขวงจามนับถือศาสนาอิสลาม เชื้อสายผานเขมรอยู่แถว กิ่งเพชร รองเมือง ปทุมวัน อาชีพหลักคือทอผ้าไหม ทำเครื่องทองเหลือง นอกจากนี้ยังมี แขวงชา แขนงมลายู แขวงปัตตานี อยู่ริมคลองแสนแสบ ส่วนใหญ่อยู่แถบมักกะสันขึ้นไปถึงหนองจอก⁶

นอกจากนี้จากพบว่าชาวมลายูปัตตานีที่ถูกโยกย้ายไปอยู่มีนบุรีและหนองจอก เป็น บรรพชนพี่น้องเดียวกันกับชาวบ้านครัว เนื่องจากชาวบ้านครัวมีหลายชาติพันธุ์ ทั้งชาวจาม ชาว เขมร และชาวมลายูปัตตานี ดังนั้นจึงทำให้เห็นบรรพชนมุสลิมของชุมชนมาลูลิอิสลาม (ทราย กองดิน) เขตคลองสามวา (อดีตอยู่เขตมีนบุรี) และชุมชนศาลาแดง เขตหนองจอกและเขต กระทุ่มราย ได้ชัดเจนขึ้นว่าเดิมอยู่ที่เมืองปัตตานีซึ่งเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรลังกาสุกะมีชื่อว่า "ปาตานีดารุสซาลาม" หรือ "ปัตตานีปือชา" มีกษัตริย์ชื่อสุลต่านอิสมาแอล ชาห์ มีมัสยิดชื่อว่า "มัสยิดป็นตุเกิบัง" (มัสยิดประตูลัย หรือมัสยิดกรือเระ) ปาตานีดารุสซาลามถูกรุกรานจากกองทัพ สยามหลายครั้ง ในปี พ.ศ.2329 จึงต้องเสียเมืองให้แก่กองทัพสยาม ต่อมาชาวเมืองมลายูปาตานี พยายามกอบกู้อิสรภาพหลายครั้ง แต่ก็ถูกกองทัพสยามไปปราบ และกวาดต้อนครอบครัวชาว เมืองเข้ามาเป็นบ่าวไพร่เชลยศึกสงครามในกรุงเทพฯ มี 3 ระลอกใหญ่ ได้แก่ สมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2328) สมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2364) และสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2381) เป็นช่วงที่ผู้ว่าราชการต่าง หัวเมืองเข้ามากรุงเทพฯ ตนกูมเหหมัดสหัส ตนกูอับลุลละ หลานเจ้าพระยาไทร (ประจักษ์) ซึ่ง หลบหนีไปเป็นโจรสลัดอยู่ท้องทะเล ได้ยกทัพมาตีเมืองไทรบุรีและเมืองสงขลาไว้ได้ เมื่อชาวเข้ามา ถึงกรุงเทพฯพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ผู้ว่าราชการเมืองกลับออกไปรักษา บ้านเมือง และเมื่อตีเมืองมลายูปัตตานีได้ จึงกวาดต้อนชาวมลายูปัตตานีเข้ามาไว้ในกรุงเทพฯ นับ จำนวนได้ 6,000 คน จึงจำเป็นต้องกระจายคนออกไปไม่ให้กระจุกตัวอยู่ในเขตพระนคร ซึ่งมี บ้านทึบในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ ฉบับที่ 1 ว่า

"เมื่อเดือน 3 ขึ้น 10 ค่ำ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ได้ออกไปตรวจดูการขุดคลอง แสนแสบ.."

ในการนี้พิจารณาได้ว่า รัชกาลที่ 3 เสด็จทอดพระเนตรการขุดคลองแสนแสบ(เหนือ) โดย ทางเรือและผ่านคลองแสนแสบได้ จึงทรงทราบว่ามีชาวจาม เขมร และชาวมลายูปัตตานี ให้ไปตั้ง หลัแหล่งตามแนวคลองแสนแสบที่ขุดขึ้นในปี พ.ศ. 2380-2384 โดยชาวมลายูปัตตานีถูกกวาด ต้อนมาในปี พ.ศ. 2382 ซึ่งขณะนั้นอยู่ระหว่างการขุดคลองแสนแสบ การโยกย้ายราษฎรออกไป เพื่อแผ่ขยายความเจริญและทำให้เขตพระนครด้านทิศตะวันออกให้ขยายกว้างขวางออกไปด้วย⁷

⁶ ลักขณา ศกุนะสิงห์. "คลองมหานาคต่อคลองแสนแสบ". วัฒนธรรมสองฝั่งแควนคลองแสนแสบ. กรุงเทพฯ : สถาบันราชภัฏจันทรเกษม, 2537 : หน้า 24-28.

⁷ อ้างแล้ว, หน้า 57-59.

ดังนั้นกล่าวได้ว่าชุมชนมลายูอิสลามและชุมชนศาลาแดงที่ศึกษาเป็นชุมชนที่ได้มาตั้งรกรากในครั้งแรกอาจจะมารวมกันที่บ้านครัว ต่อมาจึงได้โยกย้ายมาอยู่บริเวณริมคลองแสนแสบตอนเหนือ ได้แก่ เขตมีนบุรี เขตหนองจอก (ซึ่งต่อมาเพิ่มเขตคลองสามวา และเขตกระทุ่มราย)

ต่อมาเมื่อ ร.ศ.126 (พ.ศ. 2440) พระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเปิดทางรถไฟสายเหนือตั้งแต่ปากน้ำโพธิ์ เมืองพิษณุโลกสายตะวันออกถึงเมืองฉะเชิงเทรา ทำพิธีเปิดในบริเวณสถานีกรุงเทพฯ เสด็จแล้วเลยเสด็จไปประพาสเมืองฉะเชิงเทรา แล้วเสด็จกลับทางรถไฟเหมือนขาไป แต่เมื่อเสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา เกิดมีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรทางคลองแสนแสบ จึงโปรดเปลี่ยนเป็นเสด็จกลับทางเรือ ให้จัดกระบวนเรือที่จะเสด็จกลับขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทราในครั้งนั้น รวบรวมเรือหลวงและเรือของผู้ไปโดยเสด็จบ้าง เรือของข้าราชการพื้นเมืองบ้าง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับทรงเรือมาดยอดไชยาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นเรือพระที่นั่งเสด็จกลับจากเมืองฉะเชิงเทราประทับแรมกลางทางสองคืน เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ เติมทรงจำนงพระราชหฤทัยจะให้เป็นอย่าง“ประพาสต้น” คือมิให้ผู้ใดรู้ว่าเป็นกระบวนหลวง เพื่อจะได้ทอดพระเนตรการในท้องที่ตามที่เป็นอยู่อย่างใด มิให้มีการเตรียม แต่เมื่อกำลังเตรียมกระบวนเรืออยู่นั้น ชาวแพรหลายไปได้บ้าง แต่ก็เป็นที่สำราญพระหฤทัย ซึ่งพบได้ในพระราชนิพนธ์ของพระองค์ดังนี้

“พอออกจากวัดปากบึงประเดี๋ยวก็เข้าแดนเมืองมีน คลองตอนนี้น้ำตาเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ คือรากไม้เกาะยัดและมีต้นไม้ริมคลองมากขึ้น มีบ้านเรือนรายมาจนถึงหนองจอก เป็นหมู่ใหญ่ เรือนฝากระดานหลังโตๆ น้ำตาบางกอกออกไปถึง มีหลังคามุงกระเบื้องเฟลเรนโด เห็นวัดสักวัดเดียวเท่านั้น เพราะแถบนี้เป็นบ้านแขกคือ แขกพวกหลวงอุดมทีเดียวมิใช่อื่นไกลเลย เห็นกองข้าวลานนวดข้าวกำลังนวดอยู่บ้าง ร่องรอบแห่งความบริบูรณ์ปรากฏผิดกันกับข้างตอนฉะเชิงเทรา มาก ผัดตบชาวดำแล้วแต่ยังเหลือมากท่วทึง ในนาถ้าจะเล่นนกเห็นจะสนุกแน่ ตามริมคลองเลี้ยงเปิดไทย เปิดเทศ ไก่ นกพิราบตลอด..ไม่ช้านักผ่านบ้านแขกและสุเหร่าแขกอีกสองแห่ง..”

ซึ่งสุเหร่าหนึ่งที่กล่าวถึงอาจจะเป็นสุเหร่าทรายกองดินหรือมัสยิดมลายูอิสลามนั่นเอง ซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่ที่เลขที่ 12 หมู่ 5 ถนนประชาร่วมใจ แขวงทรายกองดินใต้ เขตคลองสามวา หลังจากที่บรรพชนของชุมชนมลายูอิสลาม ได้ถางป่าจนเป็นทุ่ง และสมาชิกของชุมชนแห่งนี้ได้เริ่มจัดตั้งมัสยิดแห่งแรก โดยแปรสภาพบ้านไม้ที่มีผู้คิดให้ เป็นมัสยิด ใช้ประกอบพิธีทางศาสนาและเป็นศูนย์กลางประจำชุมชน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 สมาชิกของชุมชนแห่งนี้ จึงได้มีมติที่จะสร้างมัสยิดเป็นอาคารปูนให้ถาวรจึงร่วมสามัคคีกันนำเรือบรรทุกทรายมากองไว้ เพื่อรอให้มีงบประมาณเพียงพอจะได้สร้างสร้างมัสยิดต่อไป กองทรายนั้นใหญ่ขึ้นทุกที กว่าจะได้สร้าง คนนั่ง

เรือผ่านไปมา มองเห็นกองทรายทุกครั้ง จึงเรียกติดปากว่า “ทรายกองดิน” และกลายมาเป็นชื่อของตำบลนี้และกลายเป็นชื่อที่ชาวบ้านเรียกสุเหร่าอีกด้วย เล่ากันว่าจากการที่รัชกาลที่ 5 ได้เสด็จประพาสต้นคลองแสนแสบดังกล่าวข้างต้น ครั้นผ่านมัสยิดสมาชิกของชุมชนได้เข้าเฝ้า พระองค์ทรงปฏิสังขรณ์กับประชาชนและรับสั่งว่าจะส่งทราบมาร่วมสมทบการก่อสร้างและต่อมาเจ้าหน้าที่ของพระราชวังได้นำทรายมามอบให้ตามที่ทรงรับสั่ง นอกจากนี้ในการก่อสร้างมัสยิดถาวรนี้มีผู้อุทิศไม้เป็นจำนวนมาก และบางท่านอุทิศบ้านทั้งหลังให้ ประมาณการมัสยิดหลังแรกมีอายุประมาณ 70 ปี และหลังปัจจุบันอายุประมาณ 80 ปี รวมประมาณ 160 ปี ซึ่งประชาชนที่สังกัดมัสยิดนี้เริ่มมีจำนวนมากขึ้น ปัจจุบันมีผู้นำศาสนา คือ อิหม่ามวินัย สะมะฮุน^๕

ส่วนอีกมัสยิดหนึ่งในชุมชนศาลาแดงอีกชุมชนหนึ่งที่ศึกษา มีชื่อว่ามัสยิดอาซานุดดิน (หรือสุเหร่าศาลาแดง) ตั้งอยู่ในเขตหนองจอก กรุงเทพฯ จดทะเบียนเมื่อ พ.ศ.2492 ซึ่งบริเวณที่ตั้งมัสยิดเป็นหมู่บ้านศาลาแดง ซึ่งเดิมเรียกว่า “ศาลาแดง” เพราะเป็นเขตติดต่อกับจังหวัดฉะเชิงเทรา ในการเสด็จประพาสต้นของรัชกาลที่ 5 บรรพชนเล่ากันต่อมาว่าพระองค์ได้เสด็จมาประทับ ปัจจุบันคงเหลือแต่ซากปรักหักพังของศาลาที่ประทับ ซึ่งอยู่ริมคลองแสนแสบเยื้องกับโรงเรียนสุเหร่าศาลาแดง นอกจากนี้มีประวัติของชุมชนคือ ประมาณ พ.ศ. 2460 อัลมัมรูน นายอับดุลเลาะห์ มาตั้งบ้านเรือนและประกอบอาชีพทำนา และดำรงตำแหน่งเป็นอิหม่าม ในปี พ.ศ.2492 จึงได้มีการจดทะเบียนมัสยิด และทำการโอนกรรมสิทธิ์ที่ดินให้เป็นของมัสยิด ให้ปลูกสร้างโรงเรียนประชาบาล (ปัจจุบันชื่อโรงเรียนสุเหร่าศาลาแดง) และสุสาน^๖ โดยในช่วงแรกมีลักษณะเป็นบาแลหรือเป็นเพิง ต่อมาเมื่อประมาณ 10 กว่าปีก่อนจึงรื้อและก่อสร้างเป็นอาคารถาวร ช่วงเวลาที่ทำวิจัย (พ.ศ. 2541-2546) มีอิหม่ามชื่อ สวัสดิ์ นิภาจี

กาลเวลาผันผ่าน กับสายน้ำที่เปลี่ยนแปลงไป

เมื่อย้อนอดีตพบว่าในเวลาที่ผ่านไปแต่ละช่วง คลองแสนแสบมีสภาพที่เปลี่ยนแปลงไป จากปี พ.ศ.2380-2520 ที่น้ำมีสภาพดีและมีคุณค่าต่อบ้านเมืองและผู้คน ต่อมาในปี พ.ศ.2520-2537 น้ำในคลองแสนแสบมีสภาพเน่าเสียหรือมีวัชพืชแน่นเต็มคลองและไร้คุณค่า เนื่องจากปัจจัยภายในชุมชน ที่มีวิถีชีวิตของคนริมคลอง การทำมาหากินที่สร้างมลภาวะให้แก่ น้ำ ขาดความเข้มแข็งในการจัดการทรัพยากรน้ำในคลองแสนแสบ โครงสร้างอำนาจและภาวะผู้นำไม่ช่วยให้เกิดการรักษาคลอง นอกจากนี้ปัจจัยจากภายนอกเป็นแรงขับที่สำคัญที่ทำให้เกิดการทำลายคลองฯ นั้นคือนโยบายการพัฒนาความเจริญเติบโตทางด้านอุตสาหกรรม มีการสร้างถนนเพื่อช่วยในการ

^๕ จันทรเกษม, สถาบันราชภัฏ, “เขตคามสุเหร่า”, วัฒนธรรมสองฝั่งแสนแสบคลองแสนแสบ, กรุงเทพฯ : สถาบันราชภัฏจันทรเกษม, 2537 : หน้า 58.

^๖ ช่างแก้ว, หน้า 57.

ขนส่งได้รวดเร็วและมากขึ้นทำให้ชาวบ้านทั้งวิถีการสัญจรทางน้ำมาเป็นทางบก มีการทิ้งของเสียลงในคลองแสนแสบจากโรงงานอุตสาหกรรม และจากบ้านพักที่มีการกระจุกตัวของในกรุงเทพฯ มากขึ้น เหล่านี้เป็นปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้คลองแสนแสบมีสภาพทรุดโทรมลง

เมื่อถึงจุดต่ำสุดของคลองแสนแสบ ทำให้ชาวบ้านและผู้คนที่เคยฝังใจกับคุณค่าของคลองแสนแสบ อย่างอิหม่ามวินัย สะมะฮุน ผู้นำทางศาสนาอิสลามแห่งมัสยิดกมลาอิสลาม เขตมีนบุรี (ปัจจุบันเขตคลองสามวา) ได้ร่วมกับชาวบ้านก่อตั้งกลุ่มชาวบ้านขึ้นมา เพื่อรักษาคลองแสนแสบด้วยการช่วยกันเก็บผักตบชวาทั้งหน้าบ้านของตัวและหน้ามัสยิด รวมทั้งใช้กลยุทธ์ที่ให้ทุกคนเห็นประโยชน์จากคลองแสนแสบ ด้วยการเลี้ยงปลาในกระชังและปลูกผักสวนครัวริมคลองฯ เป็นต้น นอกจากนี้ ดร.โกวิท วรพิพัฒน์ อดีตปลัดกระทรวงศึกษาธิการ (ปัจจุบันถึงแก่อนิจกรรม) ชาวฉะเชิงเทราแต่กำเนิดและใช้เส้นทางสัญจรทางน้ำด้วยเรือเมล์ล่องตามคลองแสนแสบเพื่อมาศึกษาที่กรุงเทพฯ มาโดยตลอด ความผูกพันกับสายน้ำแห่งนี้จึงมีมากเพียงพอที่จะลุกขึ้นมาเป็นแกนนำในการรื้อฟื้นคุณค่าของคลองแสนแสบ ด้วยการร่วมมือกับประชาคมผู้ที่รักในสิ่งแวดล้อมทั้งในภาคประชาชน ตัวแทนคือ อิหม่ามวินัย สะมะฮุน ภาครัฐ เช่น ตัวแทนจากสำนักการระบายน้ำ ตัวแทนกองทัพบกในสมัยนั้น รศ.ดร.ทองคูณ หงส์พันธุ์ อธิการบดีสถาบันราชภัฏจันทรเกษม (ต่อมาดำรงตำแหน่งเลขาธิการสภาสถาบันราชภัฏ ปัจจุบันถึงแก่อนิจกรรม) ตัวแทนกรุงเทพมหานคร เช่น หัวหน้าเขตมีนบุรี เขตหนองจอก และเขตคลองสามวา ฯลฯ ภาคเอกชน เช่น คุณชรรค์ชัย บุญปาน ตัวแทนจากหนังสือพิมพ์มติชน เป็นต้น หรือเรียกสามองค์กรที่ร่วมกันพัฒนาว่า “สามเสาของการพัฒนา”¹⁰

อย่างไรก็ตามผู้เขียนได้สรุปช่วงเวลาของการกลับคืนมาของคลองแสนแสบอยู่ในช่วงปี พ.ศ.2537- 2542 เนื่องจาก ปี พ.ศ. 2542 เป็นปีที่ผู้เขียนและคณะ ได้ทำวิจัยเรื่อง “การพัฒนาคลองแสนแสบด้วยการศึกษา : กรณีศึกษาเขตมีนบุรีและหนองจอก” มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาศักยภาพของชุมชน โรงเรียนและองค์กรภายนอกในการพัฒนาคลองแสนแสบ เพื่อศึกษาความร่วมมือระหว่างโรงเรียน ชุมชน และองค์กรภายนอก และเพื่อหาแนวทางที่เหมาะสมในการพัฒนาคลองแสนแสบอย่างยั่งยืน โดยศึกษาทั้งชุมชนและโรงเรียนในเขตมีนบุรี หนองจอก ศาลาครุและกระทุ่มราย ผลการวิจัยพบว่า ศักยภาพชุมชน โรงเรียนและองค์กรภายนอกอยู่ในระดับปานกลางถึงสูง ทั้งนี้เพราะชุมชนมีความสัมพันธ์ในลักษณะเครือญาติและแบบอุปถัมภ์ โดยชุมชนมุสลิมมีศาสนาเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวสมาชิกด้วยการปฏิบัติศาสนกิจ ส่วนชุมชนกระทุ่มรายที่เป็นชุมชนเมืองทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านมีลักษณะต่างคนต่างอยู่ ชาวบ้านส่วนใหญ่ที่เป็นพุทธศาสนิกชนไม่เคร่งในศาสนา นัก ศาสนาจึงไม่ได้ใช้ในการดึงสมาชิกให้มาร่วมพบปะกัน ดังนั้นความ

¹⁰ กนกรัตน์ ยศโกรและคณะ. การพัฒนาคลองแสนแสบด้วยการศึกษา : กรณีศึกษาเขตมีนบุรีและหนองจอก. โครงการวิจัย ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2542, หน้า 6.

ร่วมมือของชาวบ้านในเขตเทศบาลอิสลาม เขตศาลาคูและเขตศาลาแดงที่นับถือศาสนาอิสลามจึงมีมากกว่าชุมชนกระทู้มรายที่นับถือศาสนาพุทธ

ส่วนโรงเรียนที่ศึกษาทั้งหมดเป็นโรงเรียนระดับประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร พบว่ามีศักยภาพสูงในด้านที่มีบุคลากรครูที่มีความรู้ในระดับปริญญาตรีเป็นส่วนมาก มีความใกล้ชิดกับชุมชนในระดับสูง และมีความผูกพันกับคลองแสนแสบค่อนข้างมาก เนื่องจากยังใช้ประโยชน์ในการอุปโภคและการสัญจร แต่เมื่อเปรียบเทียบกับโรงเรียนมัธยม สังกัดกรมสามัญศึกษา พบว่าโรงเรียนที่ศึกษามีจุดอ่อนต่อการพัฒนาคลองแสนแสบคือ ขาดความคล่องตัวในการคิดสร้างสรรค์โครงการใหม่ๆหรือกิจกรรมใหม่ๆ ในการทำให้นักเรียนมีความผูกพันกับคลองแสนแสบ เนื่องจากไม่สามารถเสนอของบประมาณได้ และการดูแลเด็กระดับประถมศึกษาต้องมีความระมัดระวังมากกว่านักเรียนที่โตแล้วในระดับมัธยมศึกษา

องค์กรภายนอก แบ่งเป็นองค์กรของภาครัฐ ได้แก่ สำนักงานเขตกรุงเทพมหานครและสถาบันราชภัฏ ส่วนองค์กรเอกชน ได้แก่ ชมรมรวมใจภักดิ์รักษาดินไม้ แม่น้ำ ลำคลองและสิ่งแวดล้อม พบว่าศักยภาพขององค์กรทุกส่วนอยู่ในระดับสูง โดยมีจุดแข็งต่างกัน ดังนี้ สำนักงานเขตฯมีจุดแข็งเรื่องงบประมาณและบุคลากรที่มีความรู้ สถาบันราชภัฏมีจุดแข็งเรื่องบุคลากรที่มีความรู้และมีทักษะในการลงพื้นที่ ส่วนชมรมฯมีแนวคิดในการพัฒนาที่เน้นให้ประชาชนพึ่งตนเองซึ่งจะทำให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนในที่สุด

แม้ว่า ชุมชน โรงเรียน และองค์กรภายนอกจะมีศักยภาพสูง แต่กระบวนการการทำงานร่วมกันกลับยังไม่มีประสิทธิภาพ เช่น กระบวนการโรงเรียน-ชุมชน ยังขาดการยอมรับในศักยภาพของชาวบ้าน และชาวบ้านเองก็ขาดซึ่งความมั่นใจในศักยภาพของตนเอง ในการที่จะร่วมกำหนดการศึกษาให้แก่ลูกหลานตัวเอง กระบวนการชุมชน-สำนักงานเขต เนื่องจากแนวคิดของภาครัฐยังเป็นแบบบนมาล่าง จึงมีลักษณะสั่งการและมีการให้เปล่า มากกว่าการกระตุ้นให้ชุมชนคิดเอง-ทำเอง โดยมีภาครัฐสนับสนุน วิธีการดังกล่าวจึงสร้างนิสัยให้ชาวบ้านเคยชินกับการพึ่งพิงมากกว่าพึ่งพาตัวเอง

นอกจากนี้ในเรื่องจิตสำนึกสาธารณะ ในภาพรวมพบว่าองค์กรต่างๆยังขาดซึ่งจิตสำนึกในการรักษาคลองแสนแสบ ยังมีการทิ้งขยะ สารเคมีและน้ำเสียลงคลอง ขาดการร่วมมือกันในการทำ ความสะอาดเพราะคิดว่าเป็นหน้าที่ของภาครัฐ ส่วนความสัมพันธ์ในด้านการจัดการระหว่างกลุ่มที่รักษาคลองและกลุ่มที่ไม่รักษาคลอง พบว่าไม่มีการจัดการใดๆเพื่อการรักษาคลอง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการตกเดือนหรือการให้ระเบียบข้อบังคับของชุมชน ส่วนในด้านการถ่ายโอนจิตสำนึกสาธารณะจากคนรุ่นเก่ามายังคนรุ่นใหม่ คนรุ่นเก่าแบ่งเป็นสองกลุ่ม ได้แก่ คนทั่วไปจะเน้นว่าคลองมีประโยชน์อย่างไร ในขณะที่อีกกลุ่มหนึ่งที่เป็นครูจะสอนถึงประโยชน์ของคลองและการเป็นทรัพย์สินส่วนรวมของคลองแสนแสบ

จากผลของการศึกษาในปี พ.ศ.2541-2542 นำมาซึ่งการวิจัยในช่วงต่อมาที่ตั้งคำถามการวิจัยว่า ทำอย่างไรจะทำให้โรงเรียน ชุมชน และองค์กรภายนอกที่มีพลังอยู่แล้ว ได้มีการร่วมกันทำงานในเรื่องการสร้างจิตสำนึกสาธารณะในการรักษาคคลองแสนแสบต่อไป¹¹ เพราะหากในอนาคตหากยังมีสภาพการใช้คลองอย่างทุกวันนี้ ต่อไปสภาพของคลองแสนแสบส่วนกรุงเทพฯชั้นนอกที่ยังติดอยู่ อาจมีสภาพเน่าเสียเหมือนกับคลองแสนแสบส่วนกรุงเทพฯชั้นในได้

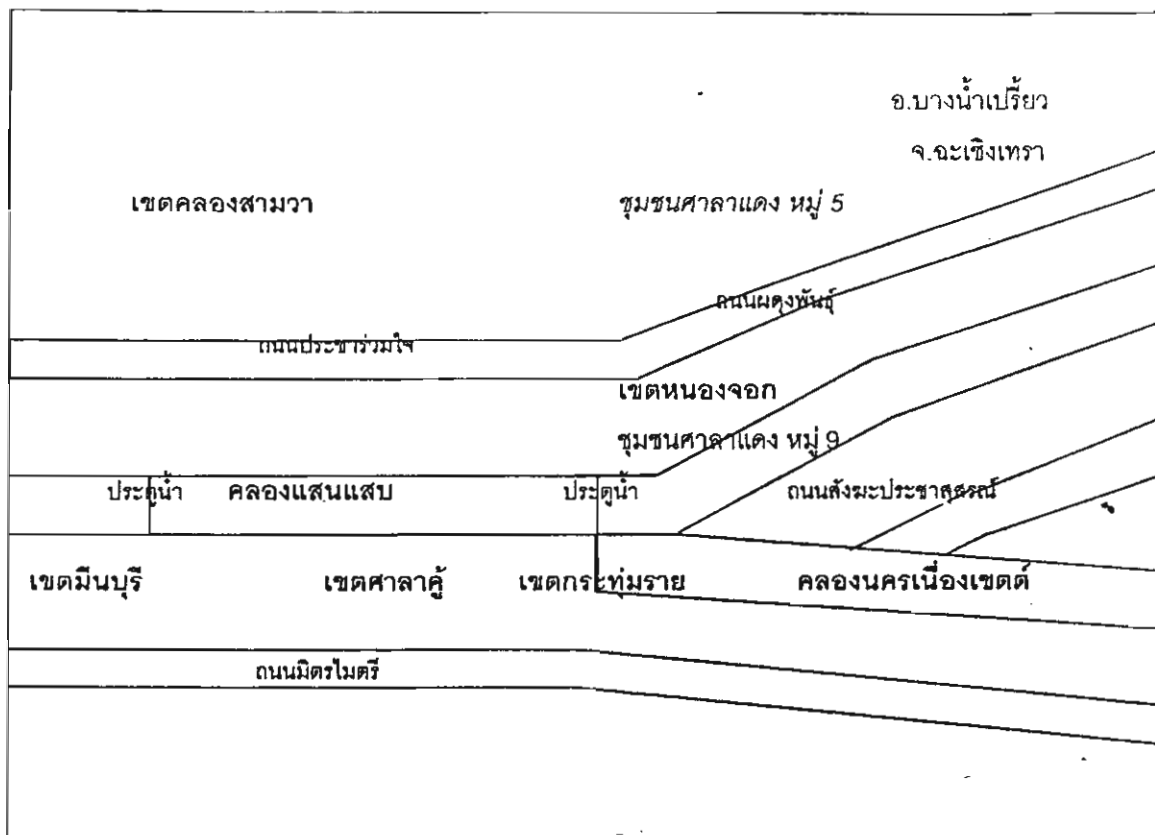
สองชุมชนริมคลองแสนแสบที่ศึกษา

การศึกษาต่อมาจึงต้องเน้นให้เห็นถึงพลังภูมิปัญญาในการรักษาคคลองแสนแสบ จึงเลือกชุมชนที่มีพลังชุมชนในการรักษาคคลองแสนแสบอย่างชุมชนกมาลอุลอิสลาม เขตคลองสามวา เพื่อถอดบทเรียนให้แก่ชุมชนอื่นๆ และเลือกชุมชนที่มีสภาพใกล้เคียงกับชุมชนกมาลอุลอิสลามเพื่อศึกษาดูกระบวนการถ่ายโอนภูมิปัญญาระหว่างชุมชนกมาลอุลอิสลามที่มีพลังชุมชนสูง กับชุมชนศาลาแดงที่เป็นชุมชนมุสลิมที่มีประวัติศาสตร์บรรพชนถูกกวาดต้อนมาจากมลายูปัตตานีเช่นกัน อยู่ริมคลองแสนแสบในเขตใกล้เคียงกันคืออยู่ทั้งเขตหนองจอกและเขตกระทุ่มราย เคร่งครัดต่อการปฏิบัติศาสนกิจเช่นเดียวกัน ส่วนการดูกระบวนการร่วมมือระหว่างโรงเรียนกับชุมชน ด้วยแนวทางการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ในขณะที่มีเวลาจำกัดเพียงหนึ่งปี จึงได้เลือกที่จะศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนศาลาแดงกับโรงเรียนสุเหร่าศาลาแดง เนื่องจากคลองในพื้นที่นี้ยังมีปัญหาจากการที่เกษตรกรปล่อยสารเคมี เช่น ยารักษาหอยเชอรี่จากที่นาลงคลองแสนแสบ โดยเน้นการสร้างจิตสำนึกให้เยาวชนคนรุ่นใหม่ ได้มีส่วนต่อการรักษาคคลองแสนแสบมากขึ้น¹²

ก่อนอื่นเพื่อให้เห็นภาพของชุมชนศาลาแดงและชุมชนกมาลอุลอิสลาม ซึ่งต่างอยู่ริมคลองแสนแสบเหนือด้วยกัน จึงแสดงด้วยแผนที่ของชุมชนในภาพที่ 1 จะเห็นได้ว่าอยู่ในเขตพื้นที่ที่มีชุมชนศาลาคู และชุมชนกระทุ่มรายที่เป็นชุมชนเมืองอยู่ก่อนที่จะถึง ชุมชนศาลาแดงที่ศึกษาซึ่งกินพื้นที่ทั้งเขตหนองจอก (ฝั่งซ้ายคลองแสนแสบ) และเขตกระทุ่มราย (ฝั่งขวาคลองแสนแสบ) ชุมชนศาลาแดงเป็นชุมชนที่อยู่ชายแดนของกรุงเทพฯ ซึ่งอยู่ติดกับเขตบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา นอกจากนี้พบว่าที่ดินชนนาบสองข้างของคลองแสนแสบ ฝั่งชุมชนกมาลอุลอิสลาม (ฝั่งซ้ายคลองแสนแสบ) มีถนนประชาร่วมใจ อีกฝั่งหนึ่งเป็นถนนมิตรไมตรี ส่วนชุมชนศาลาแดงมีถนนผดุงพันธุ์ และถนนสังฆะประชานุสรณ์ ขนาบข้างคลองแสนแสบ นอกจากนี้มีประตูน้ำสองจุด จุดแรกกันระหว่างเขตมีนบุรีกับเขตบางกะปิ จุดที่สองกันระหว่างเขตกระทุ่มรายและเขตหนองจอก

¹¹ อ้างแล้ว, บทคัดย่อ.

¹² กนกรัตน์ ญะโกตรและคณะ. การสร้างจิตสำนึกด้วยการศึกษา : กรณีคลองแสนแสบ. โครงการวิจัย โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.). 2546.

ภาพที่ 1 แสดงชุมชนที่ศึกษาริมคลองแสนแสบ ได้แก่ ชุมชนกมลฤทธิสกล เขตคลองสามวาและชุมชนศาลาแดงที่อยู่ฝั่งซ้ายคลองแสนแสบอยู่เขตหนองจอก ส่วนฝั่งขวาคลองแสนแสบอยู่เขตกระทุ่มราย

ชุมชนศาลาแดง

ชุมชนศาลาแดงมีอยู่สองหมู่ คือ หมู่ 5 เขตหนองจอก และหมู่ 9 เขตกระทุ่มราย โดยมีคลองแสนแสบกั้นกลาง ซึ่งโรงเรียนสุเหร่าศาลาแดง ตั้งอยู่ที่หมู่ 5 แขวงหนองจอก เขตหนองจอก ส่วนชาวไทยมุสลิมส่วนใหญ่จะตั้งบ้านเรือนที่หมู่ 9 เขตกระทุ่มราย ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ๆกันมีสะพานไม้ขนาดเล็กสำหรับคน และรถมอเตอร์ไซด์และสามล้อเชื่อมระหว่างสองฝั่งคลองแสนแสบ ส่วนชาวไทยพุทธจะตั้งบ้านเรือนค่อนข้างไปทางชายแดนติดกับอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา บ้านเรือนตั้งห่างๆกันเนื่องจากมักตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่นาของตน สถานที่สำคัญของชุมชนคือมัสยิดฮาซันุดดิน และโรงเรียนสุเหร่าศาลาแดง

ลักษณะทางกายภาพของชุมชนศาลาแดง คือ ติดกับคลองแสนแสบตลอด 5 กิโลเมตร มีถนนผดุงพันธุ์และถนนสังฆะประชานุสรณ์เลียบขนานคลองแสนแสบ ด้านทิศเหนือจดชุมชนกระทุ่มราย ทิศใต้จดคลอง 14 เขตติดต่อกับจังหวัดฉะเชิงเทรา มีประตูน้ำหนองจอกอยู่บริเวณคลอง 13 เพื่อกั้นไม่ให้ น้ำจากแม่น้ำบางปะกงทะลักเข้าท่วมกรุงเทพฯในหน้าฝน ถัดจากประตูน้ำ

ขึ้นไป มีคลองแยกอีกสายหนึ่งคือคลองนครเนื่องเขตต์ ซึ่งไปสิ้นสุดที่ประตูน้ำท่าไข่ อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา อีกสายหนึ่งจะออกไปสิ้นสุดที่ อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา

จำนวนประชากรของชุมชนศาลาแดงมีประมาณ 1,200 คน นับถือศาสนาอิสลามร้อยละ 60 นับถือศาสนาพุทธร้อยละ 40 แต่ชาวไทยมุสลิมซึ่งส่วนใหญ่มีฐานะดีจะรวมตัวกันได้ดีกว่า ทำให้มีบทบาทในการพัฒนาชุมชนมากกว่าชาวไทยพุทธที่มีฐานะยากจน ส่วนใหญ่มักไม่มีที่นาเป็นของตนเอง

อาชีพของชาวชุมชนศาลาแดงส่วนใหญ่มีอาชีพทำนา รองลงมาเป็นการเลี้ยงสัตว์ ได้แก่ เป็ด ไก่ และมีการขุดบ่อเลี้ยงปลา นอกจากนี้คนหนุ่มสาวในชุมชนนี้จะเข้าไปทำงาน ในโรงงานอุตสาหกรรมย่านลาดกระบัง บางส่วนมีอาชีพรับราชการ ค้าขาย

การปลูกสร้างบ้านเรือนของชาวบ้านในชุมชนนี้ ส่วนใหญ่จะปลูกบ้านสองชั้น น้ำไม่เคยท่วมถึงตัวบ้าน ปริมออยู่แค่คลองเท่านั้น บ้านริมคลองส่วนใหญ่จะหันหน้าเข้าคลองและจะสร้างสะพานยื่นลงไปในน้ำ เพื่อสะดวกในการใช้ประโยชน์จากน้ำ บางบ้านมีคันยอไว้หน้าบ้านเพื่อจับสัตว์น้ำ

วิถีชีวิตของชาวบ้านค่อนข้างเรียบง่าย และมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันฉันท์มิตร เนื่องจากอยู่ในสภาพแวดล้อมที่สงบ แม้ว่าชาวบ้านจะต่างศาสนากันแต่ก็มีความขัดแย้งกันน้อยมาก ส่วนการดำเนินชีวิตส่วนใหญ่ยังผูกพันกับสายน้ำในคลองแสนแสบเพราะยังไม่มีน้ำประปาใช้ มีบางบ้านที่มีฐานะเท่านั้นที่จะใช้น้ำบาดาล ประโยชน์ของน้ำในคลองแสนแสบที่มีต่อชาวบ้านคือ ชาวบ้านใช้ในการทำการเกษตร เลี้ยงสัตว์ จับสัตว์น้ำเป็นอาหาร (ในช่วงน้ำปริมาณน้อยจะใช้สูบน้ำหรือแห หากน้ำปริมาณมากจะใช้ยอและตาข่าย) นอกจากนี้ยังใช้ในชีวิตประจำวัน ได้แก่ ชำระร่างกาย ล้างภาชนะ ซักผ้า รดน้ำต้นไม้ เป็นต้น

ชาวไทยมุสลิมจะประกอบศาสนากิจที่มีสยิดฮาซันุดดินอย่างเคร่งครัด โดยจะทำการละหมาด 5 เวลา และที่สำคัญที่เป็นข้อบังคับคือการละหมาดทุกวันศุกร์ นอกจากนั้นมีการประกอบพิธีทางศาสนาทุกกิจกรรม ชาวบ้านร่วมกันตั้งโรงเรียนสอนศาสนาอิสลามให้กับลูกหลานของตนหลังใช้เวลาสำหรับการเรียนในโรงเรียนของภาครัฐ นอกจากนี้ยังร่วมกันสร้างศูนย์เด็กเล็กให้กับคนในชุมชนอีกด้วย โดยใช้ครูที่เป็นชาวบ้านด้วยตนเอง

ส่วนชาวไทยพุทธรวมตัวกันอยู่ถัดไปทางใต้ของชุมชน เนื่องจากไม่มีวัดในชุมชน ชาวบ้านจึงไปทำบุญที่วัดบึงทองหลางและวัดใหม่เจริญราษฎร์ ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทราซึ่งอยู่ใกล้เคียง นอกจากนี้พระจะออกบิณฑบาตทุกเช้าทางเรือจนมาถึงชุมชนนี้

สถานะพื้นฐานของโรงเรียนสุเหร่าศาลาแดงที่เป็นโรงเรียนระดับประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร มีนักเรียนประมาณ 300 คน ซึ่งนักเรียนส่วนใหญ่เป็นเด็กในชุมชนศาลาแดงถึงร้อยละ 90 ที่เหลือมาจากชุมชนละแวกใกล้เคียง นักเรียนนับถือศาสนาอิสลามร้อยละ 65 ศาสนา

พุทธร้อยละ 35 ส่วนครูในโรงเรียนมี 12 คน ส่วนใหญ่จบปริญญาตรี มีความสามารถในการสอนศิลปะและกีฬา ในด้านการบริหารโรงเรียน แม้จะเป็นโรงเรียนเล็กๆ แต่ได้รางวัลหลายรางวัล เนื่องจากผู้บริหารมีภาวะผู้นำสูง และมีทีมงานที่มีประสิทธิภาพ นอกจากนี้มีวิสัยทัศน์ของโรงเรียน ที่เน้นการรักษาสิ่งแวดล้อม ความร่วมมือระหว่างโรงเรียนกับชุมชนคือมีกรรมการการศึกษาที่ช่วยกันหาทุนทรัพย์ให้โรงเรียน

ชุมชนมาลูอิสลาม

ชุมชนมาลูอิสลาม (ทรายกองดิน) เขตคลองสามวา อยู่ริมคลองแสนแสบเริ่มตั้งแต่คลองบริเวณที่ขนานกับห้วยถนนประชาร่วมใจ ยาวไปจนถึงชุมชนศาลาคู้ ยาวประมาณ 6 กิโลเมตร ชุมชนนี้มีสถานที่สำคัญคือ มัสยิดมามาลูอิสลาม โรงเรียนชาลีมูฮัมหมัด (โรงเรียนสอนศาสนาอิสลาม) ศูนย์เลี้ยงเด็กเล็ก สถานีนอามีย ศูนย์อบรมวิชาชีพ ส่วนโรงเรียนสุเหร่าทรายกองดิน (อยู่อีกฝั่งหนึ่งของคลองแสนแสบ ในเขตมีนบุรี) เลี้ยวจากมัสยิดฯไปทางเขตศาลาคู้เป็นที่ตั้งบ้านเกษตรกรและกลุ่มแม่บ้านดีเด่น ที่ปลูกผักปลอดสารพิษ

ลักษณะทางกายภาพของชุมชนมามาลูอิสลาม มีทางเดินเท้าตลอดแนวลำคลอง บ้านพักในเขตใกล้มัสยิดจะสร้างติดๆกัน มีการสื่อสารด้วยเสียงตามสายแทบทุกหลังคาเรือน (ลำโพง 500 ตัว) ไกลออกไปจะสร้างห่างจากกันเล็กน้อย

ประชากรมีจำนวน 1,350 คน มีฐานะยากจนถึงระดับปานกลาง นับถือศาสนาอิสลามร้อยละ 94 นับถือศาสนาพุทธร้อยละ 6 ซึ่งมุสลิมทุกคนต้องสังกัดหรือเป็นสมาชิก (สัปบุรุษ) ของมัสยิด และต้องเสียค่าบำรุงมัสยิดเป็นรายปีๆละ 50 บาท ประชากรส่วนใหญ่มีอาชีพเกษตรกรรม และกสิกรรม เช่น ทำนา เลี้ยงวัว เลี้ยงไก่ เลี้ยงเป็ด เลี้ยงปลาในกระชัง คนหนุ่มสาวส่วนใหญ่ทำงานในนิคมอุตสาหกรรมบางชัน โรงงานชั้นโย ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีอาชีพรับจ้าง ค้าขายและรับราชการอีกด้วย

การปลูกสร้างบ้านเรือนในชุมชนมักเป็นบ้านไม้สองชั้นยกพื้นสูงประมาณ 1-2 เมตร ใช้ได้ถุนบ้านเลี้ยงเป็ดและไก่ มีพื้นที่ว่างข้างๆบ้านพอสมควร

การคมนาคมส่วนใหญ่ใช้ทางรถเนื่องจากสะดวกสบาย ไม่ค่อยมีการใช้เรือ นอกจากเรือที่ชาวบ้านร่วมกันสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นเรือท่องเที่ยวคลองแสนแสบ ส่วนระบบสาธารณูปโภคมีไฟฟ้าเข้ามาในชุมชนกว่า 30 ปีแล้ว น้ำที่ใช้ในการอุปโภคยังใช้น้ำจากคลอง ส่วนน้ำที่บริโภคใช้น้ำประปา น้ำบาดาลและน้ำฝน

วิถีชีวิตของชาวบ้านชุมชนนี้ เป็นชาวมุสลิมที่เคร่งครัดในการประกอบศาสนากิจมาก ดังนั้นวิถีชีวิตของชาวบ้านจึงยึดถือคำสอนของพระศาสดาเป็นสำคัญ มีชาวบ้านจำนวนมาก

ปวารณาตัวเพื่อทำงานรับใช้ศาสนา โดยการมาช่วยทำงานให้มีสติตามความถนัดของตนเองโดยไม่คิดค่าจ้างแต่อย่างใด

การใช้ประโยชน์จากคลอง ชาวบ้านจะหาปลาในลำคลอง ใช้การวางตาข่ายดักปลา การยกยอ การใช้สุมดักปลา เป็นต้น แต่ชาวบ้านจะมีกติการ่วมกันคือยกเว้นในเขตพื้นที่ห้ามจับสัตว์น้ำที่หน้ามัสยิด รวมทั้งช่วยกันเก็บผักตบชวาที่ผ่านหน้าบ้านตน

การพักผ่อนส่วนใหญ่ของชาวบ้าน คือการอยู่กับธรรมชาติริมคลอง ไม่ว่าจะเป็นนั่งเล่นที่ระเบียงหน้าบ้าน ทำน้ำ หรือสะพานไม้เล็กๆที่ยื่นไปในลำคลอง

ผลการวิจัยเรื่องการสร้างจิตสำนึกด้วยการศึกษา : กรณีคลองแสนแสบ สามารถดึงประเด็นในเรื่องพลังภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาคคลองแสนแสบได้ดังนี้

รู้ความหมาย รู้พลังภูมิปัญญาท้องถิ่น

พลังภูมิปัญญาท้องถิ่น มีความสำคัญต่อการรักษาคคลองแสนแสบเนื่องจากทำให้เกิดพลังชุมชนในการรักษาคคลองแสนแสบอย่างฝังแน่น อันเป็นผลให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน เพื่อสร้างความเข้าใจให้ตรงกัน จึงขอกล่าวความหมายของคำว่า “พลัง” “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” “การถ่ายทอดภูมิปัญญา” และ “การรักษา” ดังนี้

พลัง (Power) หมายถึงพลังที่นำมาใช้ในการพัฒนาซึ่งมีความหลากหลายทั้งในแง่ ในที่นี้กล่าวถึงพลังในทางสร้างสรรค์ เช่น พลังต่อผู้อื่น (Power to) ที่สร้างเสริมพลังของอีกฝ่ายให้มากขึ้น (Empowerment) เช่น พลังที่เกิดผู้นำทางศาสนาอิสลามในชุมชน ทำให้ชาวบ้านเกิดจิตสำนึกในการรักษาคคลองแสนแสบร่วมกัน หรือการที่ชมรมรวมใจภักดิ์ได้สร้างกลไกทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการรักษาคคลองแสนแสบ ทั้งในระดับภาครัฐและในระดับชุมชน นอกจากนี้ยังเป็นพลังร่วม (Power with) ที่เน้นกระบวนการคิดและแก้ปัญหาร่วมกัน หรือที่เรียกว่ามีจิตสำนึกร่วม (Collective Consciousness) เช่น กระบวนการร่วมมือกันของชาวบ้านด้วยกัน การร่วมมือระหว่างโรงเรียนกับชุมชน การร่วมมือระหว่างสามเสาของการพัฒนา คือ ภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาชน ท้ายสุดเป็นพลังจากภายใน (Power from within) หมายถึง ความเข้มแข็งทางจิตวิญญาณ (Spiritual Strength) และความเป็นเอกภาพ ทำให้เป็นมนุษย์อย่างแท้จริงที่มีการยอมรับและเคารพตัวเองและผู้อื่นด้วยความเสมอภาค ในที่นี้เป็นความเข้มแข็งทางจิตวิญญาณของมนุษย์ที่จะดำรงรักษาไว้ซึ่งธรรมชาติซึ่งชาวมุสลิมเชื่อว่าเป็นสิ่งที่พระเจ้าสร้างมา¹³

อย่างไรก็ตาม ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย ได้สังเคราะห์งานวิจัยในชุดโครงการวิจัยเกี่ยวกับชุมชน ไว้ที่น่าสนใจว่า ปัจจัยและเงื่อนไขที่จะทำให้เกิดพลังท้องถิ่น ประกอบด้วย ฐานทรัพยากร คนหรือชุมชน ระบบความรู้ ระบบความเชื่อ ซึ่งมีกลไกจากกลุ่มกิจกรรมต่างๆและ

¹³ Jo Rowlands. Questioning Empowerment : Working with Women in Honduras. UK and Ireland : Oxfam, 1997 : pp. 9-13.

สถาบันศาสนา มีเครื่องมือที่สำคัญที่สร้างความรู้ในชุมชนอันเป็นที่มาของพลังท้องถิ่น นั่นคือ ประเพณีหรือพิธีกรรม จารีต ฮีด-คอง ดำเนินเรื่องเล่า รวมทั้งศิลปะทั้งหลาย ระบบความเชื่อ เกิดจากการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนด้วยกัน และคนกับธรรมชาติ นอกจากนี้ทุกปัจจัยภายในชุมชน ได้มีการปะทะกับปัจจัยภายนอกตลอดเวลาอันส่งผลต่อพลังของชุมชนที่มากขึ้นหรือน้อยลง ปัจจัยภายนอกดังกล่าว ได้แก่ กระแสการพัฒนาของรัฐหรือจากภายนอก ความรู้จากภายนอก กระแสนวัตกรรมหรือทำลายชุมชน วัฒนธรรมใหม่หรือวิทยาศาสตร์¹⁴

ดังนั้นคำว่า "พลัง" ที่ใช้ศึกษาจึงมีความหมายสองนัยยะ คือในความหมายของการมีปฏิสัมพันธ์ ซึ่งประกอบด้วยการสร้างเสริมพลังให้กัน การสร้างเสริมพลังร่วมกัน และการสร้างพลังจากจิตวิญญาณของตน ในที่นี้คือพลังที่ส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาอิสลามนั่นเอง ส่วนในอีกความหมายของพลังที่มองในเรื่อง ปัจจัยและเงื่อนไขที่ทำให้เกิดพลังไม่เฉพาะคนหรือชุมชน แต่ยังเป็นพลังจากทรัพยากรธรรมชาติที่ชุมชนนั้นๆ มีอยู่ ในที่นี้คือชุมชนมีคลองแสนแสบนั่นเอง ระบบความรู้ของภายในชุมชน ในที่นี้ที่สำคัญมาจากสถาบันศาสนาอิสลามในชุมชน ส่งผลต่อความเชื่อในการรักษาสิ่งแวดล้อม ที่สำคัญคือคลองแสนแสบนั่นเอง อย่างไรก็ตามให้เห็นว่าระบบของชุมชนไม่ได้เป็นระบบปิด ดังนั้นจึงมีการปะทะสังสรรค์กับปัจจัยภายนอกอยู่ตลอดเวลา เช่น นโยบายภาครัฐ ความรู้จากภายนอก ในที่นี้คือความรู้ที่มีมาจากส่วนกลางผ่านสถาบันโรงเรียนที่อยู่ในชุมชนนั้นๆ เป็นต้น

ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) หมายถึง ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจน ที่กลุ่มชนได้จากประสบการณ์ที่สั่งสมไว้ใน การปรับตัวและดำรงชีพในระบบนิเวศน์ หรือสภาพแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรม ที่ได้มีการพัฒนาการสืบสานกันมา ภูมิปัญญาเป็นผลของการใช้สติปัญญาปรับตัวกับสภาวะต่างๆ ในพื้นที่ที่กลุ่มชนนั้นตั้งหลักแหล่งถิ่นฐานอยู่ และได้แลกเปลี่ยนสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่น จากพื้นที่สิ่งแวดล้อมอื่น ที่ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กันแล้วรับเอาหรือปรับเปลี่ยนนำมาสร้างประโยชน์หรือแก้ปัญหาได้ ในสิ่งแวดล้อมและบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของกลุ่มชนนั้น ภูมิปัญญาจึงมีทั้งภูมิปัญญาอันเกิดจากประสบการณ์ในพื้นที่ ภูมิปัญญาจากภายนอกและภูมิปัญญาที่ผลิตใหม่หรือผลิตซ้ำเพื่อการแก้ปัญหาและการปรับตัวให้สอดคล้องกับความจำเป็นและการเปลี่ยนแปลง ดังนั้นจึงมีทั้งภูมิปัญญาสั่งสมและภูมิปัญญาใหม่¹⁵ นอกจากนี้ฉลาดชาย รมิดานนท์ได้ชี้ให้เห็นว่า "ภูมิปัญญาท้องถิ่นไม่ได้มีลักษณะจำกัดเฉพาะถิ่น แต่มีลักษณะเป็นสากล เป็นภูมิปัญญาแห่งการเอื้ออาทร

¹⁴ สีสวรรณ์ บัวสาย. การสังเคราะห์งานวิจัยในชุดชุมชน ของ ศกว.ฝ่าย 4. การประชุมเพื่อนำเสนอผลงานวิจัยของโครงการการศึกษากับชุมชน. กันยายน 2546 ณ ห้องประชุม 1 สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว).

¹⁵ เอกวิทย์ ณ ถลาง. ภาพรวมภูมิปัญญาไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อัมรินทร์, 2544, หน้า 42-43.

มุ่งให้มนุษย์อยู่ร่วมกับธรรมชาติ โดยเราเป็นแค่ส่วนเล็กๆ ซึ่งเป็นกฎสากลของภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ถูกค้นพบมานานแล้ว แต่ทำให้ถูกเป็นเรื่องราวไร้สาระในช่วง 100 ปีที่ผ่านมา”¹⁶

ดังนั้นสรุปได้ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นมิได้ติดยึดที่พื้นที่ หากแต่มีการเลื่อนไหลระหว่างพื้นที่ มีการถ่ายทอดแลกเปลี่ยน ปรับและประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับการดำเนินชีวิตในแต่ละชุมชนนั้นๆ ดังนั้นความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงมิได้อยู่ที่การอนุรักษ์ หากแต่อยู่ที่ความสามารถในการปรับและประยุกต์หรือผลิตซ้ำมาใช้ให้เหมาะสมกับยุคสมัย ซึ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นในการศึกษาค้นคว้านี้ชี้ให้เห็นถึงการประยุกต์คำสอนทางศาสนาอิสลามที่เกี่ยวข้องกับเรื่องน้ำและธรรมชาติ มาใช้กับการรักษาคลองแสนแสบ ซึ่งทำให้เกิดพลังชุมชนอย่างมากในการร่วมกันรักษาคลองฯ นอกจากนี้ในการศึกษาค้นคว้านี้ได้สนใจถึงกระบวนการถ่ายโอนภูมิปัญญาในการรักษาคลองของชุมชนมุสลิมที่อยู่ริมคลองแสนแสบเช่นเดียวกัน และอยู่ในเขตใกล้เคียงกัน

3. การถ่ายโอนภูมิปัญญา ในที่นี้มีรากมาจากแนวคิดทางด้านการสื่อสารที่เน้นการแลกเปลี่ยนความหมายระหว่างผู้ส่งสารและผู้รับสารในระดับปัจเจกชน และการสื่อสารระหว่างกลุ่มหรือชุมชนอันเป็นที่มาของการสร้างเครือข่ายชุมชน ซึ่งปาริชาติ วลัยเสถียรกล่าวว่า เครือข่ายชุมชน มีวัตถุประสงค์เพื่อทำให้เกิดพลังในการเกื้อกูลกัน เพราะหากกลุ่มอยู่กระจัดกระจายกันจะทำให้ขาดพลังสร้างสรรค์ และสลายตัวไปในที่สุด การรวมตัวกันไม่ว่าจะเป็นในระดับปัจเจกชนหรือในระดับกลุ่ม ทำให้เกิดการมีสำนึก ความสนใจ วัตถุประสงค์หรือเป้าหมายร่วมกัน เช่น เพื่อการแก้ไขปัญหาปกป้องผลประโยชน์ สร้างพลังในการเปลี่ยนแปลงหรือสร้างพลังอำนาจในการต่อรองเรื่องหนึ่ง เรื่องใด”¹⁷

ดังนั้นในการศึกษาค้นคว้านี้ ต้องการดูกระบวนการถ่ายโอนภูมิปัญญาระหว่างชุมชนที่เข้มแข็งเรื่องภูมิปัญญาในการรักษาคลองฯ ไปชุมชนข้างเคียงที่มีลักษณะคล้ายกัน ว่ามีความเป็นไปได้หรือไม่

4. การรักษาคลองแสนแสบ ในการศึกษานี้ใช้คำว่า “การรักษา” เนื่องจากต้องการเน้นถึงการกระทำที่ทำให้สภาพน้ำในคลองฯ จากที่มีสภาพไม่ดีกลายเป็นดีขึ้น หรือที่มีสภาพดีอยู่แล้วให้มีความยั่งยืนมากขึ้น หรือกล่าวว่าเน้นการเปลี่ยนแปลงในทางบวกที่มีความหมายกับวิถีชีวิตในปัจจุบัน มากกว่าเน้นการกระทำที่คงที่ไม่เปลี่ยนแปลงหรือย้อนกลับไปสู่อดีตเท่านั้น

¹⁶ อ้างแล้ว, หน้า 25-26.

¹⁷ ปาริชาติ วลัยเสถียร. กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2543 : หน้า 19-20.

พลังภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการพัฒนาคลองแสนแสบอย่างยั่งยืน

จากการศึกษาเรื่องการรักษาคองแสนแสบ ทำให้ได้ประเด็นที่น่าสนใจว่า ชาวบ้านริมคลองแสนแสบมีพลังอย่างมาก ในการที่จะพลิกคลองที่แน่นไปด้วยผักตบชวาตลอดสายน้ำย่านมีนบุรี หนองจอก เลยไปถึงอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา กลับกลายมาเป็นสภาพคลองที่สามารถใช้ประโยชน์ได้ หากคนที่ทำงานเรื่องแม่น้ำ ลำคลองจะทราบว่าเป็นเรื่องยากมาก เพราะต้องอาศัยการร่วมมือกันทั้งลำคลอง หากรวมตัวได้เฉพาะชุมชนที่จะร่วมกันเก็บวัชพืชดังกล่าว แต่ชุมชนใกล้เคียงไม่ได้จัดการใดๆกับแหล่งน้ำในชุมชนของตน จะพบทั้งหญ้าที่ลอยมาตามน้ำของเสียที่ลอยมา รวมทั้งสภาพการขาดแคลนน้ำในคลองในหน้าแล้ง ทั้งนี้เนื่องจากการขาดความร่วมมือในการรักษาคองแสนแสบร่วมกันตลอดสายน้ำ ทั้งนี้เป็นที่ทราบกันคืออยู่แล้วว่าแม่น้ำ ลำคลองมีลักษณะพิเศษคือ เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีลักษณะของการใช้ การรักษาหรือแม้แต่การทำลายร่วมกัน ดังนั้นการที่ได้พลิกฟื้นคลองแสนแสบจากใช้การไม่ได้ เป็นกลับมามีสภาพดีใกล้เคียงในอดีต ในระยะเวลาอันสั้น ณ จุดเริ่มต้นเพียงหนึ่งปี จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจมากกว่า ทำได้อย่างไร และสามารถทำได้อย่างต่อเนื่องร่วมทศวรรษ (ตั้งแต่ปี พ.ศ.2537 จนถึงปัจจุบัน) แม้ว่าจะมีการทำลายคลองด้วยการทิ้งของเสียและสารเคมีจากย่านชุมชนและบริเวณที่ทำการเกษตร - แต่จะพบว่าชุมชนริมคลองแสนแสบจะมีระบบการสร้างสมดุลทั้งจากตัวชาวบ้านเอง และจากการมีปฏิสัมพันธ์กับภายนอก ซึ่งส่วนใหญ่แล้วเป็นเรื่องของภูมิปัญญาท้องถิ่นนั่นเอง

จากการศึกษาสามารถแบ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นจากกรณีศึกษา ชุมชนกมลาไสย อีสาน เขตคลองสามวา กับชุมชนศาลาแดง เขตหนองจอกและกระทุ่มราย ได้ดังนี้ พลังจากความศรัทธาในศาสนาอิสลาม พลังภูมิปัญญาท้องถิ่นจากประวัติศาสตร์ชุมชน พลังภูมิปัญญาในการหาอยู่หากินกับสายน้ำ พลังภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ประยุกต์เข้ากับความรู้จากภายนอก พลังจากการถ่ายโอนภูมิปัญญาระหว่างชุมชน พลังภูมิปัญญากับการทำงานร่วมกับภาครัฐและชมรมรวมใจกักคัก ดังนี้

พลังในการรักษาคองแสนแสบ จากความศรัทธาในศาสนาอิสลาม

แม้ว่าผู้เขียนและคณะจะทำการศึกษาวិถีการรักษาคองแสนแสบในมุมมองทางด้านการศึกษา แต่เมื่อทำการศึกษาดูตลอดเวลาห้าปีและประสบการณ์การทำงานพัฒนาคองแสนแสบร่วมกับชาวมุสลิมริมคลองแสนแสบตลอดระยะเวลาสิบปี นอกจากข้อมูลทางด้านการศึกษาแล้ว สิ่งที่ทำให้คณะวิจัยได้ค้นพบซึ่งเป็นเรื่องที่มีความยิ่งใหญ่ สมควรแก่การเล่าขานและกล่าวถึงในที่ประชุมทางวิชาการระดับชาติเช่นนี้ สิ่งนั้นคือ "พลังจากความศรัทธาที่เกิดจากศาสนาอิสลาม" ที่ส่งผลต่อการรักษาคองฯ อย่างฝังรากลึกและมีโอกาสจะพัฒนาในทางที่สร้างสรรค์ได้มาก อาจจะเป็นสิ่งที่มีความแตกต่างกับงานการพัฒนาแหล่งน้ำที่อื่น ที่น่าจะเฉพาะหลักของการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ในการโน้มน้าวใจ ให้ชาวบ้านเกิดจิตสำนึกในการรักษาคองหรือแหล่ง

น้ำของตน หรืออาจจะเหมือนกับงานพัฒนาของชาวบ้านร่วมกับนักพัฒนาเอกชนในการรักษาสิ่งแวดล้อม ด้วยการสร้างความหมายของพิธีกรรมใหม่ที่โยงกับการรักษาสิ่งแวดล้อม เช่น พิธีกรรมการบวชต้นไม้ พิธีกรรมสืบทอดแม่น้ำ เป็นต้น¹⁸ ในพื้นที่ที่ศึกษาที่ส่วนใหญ่เป็นชาวมุสลิมได้นำคำสอนของอัลลอฮ์ศาสดาแห่งศาสนาอิสลาม มาเป็นหลักในการใช้และรักษาทรัพยากรธรรมชาติไว้อย่างน่าสนใจ และที่สำคัญเป็นพลังทางจิตวิญญาณที่เข้มแข็งมาก ซึ่งก่อให้เกิดจิตสำนึกในการรักษาคลองแสนแสบ เลยไปถึงสิ่งแวดล้อมโดยรอบอีกด้วย

ชุมชนมลายูอิสลาม : ผู้ริเริ่มการรักษาคลองแสนแสบ

ก่อนปี พ.ศ.2537 ที่ชุมชนรวมใจภักดิ์รักษาสีทองแสนแสบ จะเข้าไปรณรงค์ให้ประชาชนรักษาสีทองแสนแสบ มีชุมชนหนึ่งเป็นที่เลื่องลือว่า เป็นชุมชนที่เข้มแข็งเนื่องจากชาวบ้านรวมตัวกันเพื่อรักษาสีทองแสนแสบ ด้วยการช่วยกันเก็บผักตบชวาที่หน้ามัสยิดและหน้าบ้านตน ทั้งๆที่แม้จะเก็บในชุมชนของตน แต่ผักตบชวาจากชุมชนในเขตอื่นก็จะลอยมาอีก จนกระทั่งต้องทำไม้ไผ่กันไว้ในลำน้ำ ชาวบ้านก็มีไผ่ยอทอดที่จะร่วมกันรักษาสีทองแสนแสบต่อไป นอกจากนี้ยังได้ตั้ง"ชมรมพัฒนาศีทองแสนแสบ"ขึ้นมาอีกด้วย เมื่อเข้าไปศึกษาพบว่าเหตุผลสำคัญ เพราะว่าชุมชนมลายูอิสลามมีผู้นำทางศาสนาที่มีภาวะผู้นำสูงมาก ผู้นำคืออิหม่ามวินัย สะมะฮุน ผู้ซึ่งเป็นแกนนำในการระดมชาวบ้านมาช่วยกันรักษาสีทองแสนแสบ และสอนให้ชาวบ้านรู้จักการใช้ประโยชน์จากคลองฯ โดยใช้แนวทางที่มีความสำคัญยิ่ง นั่นคือการนำหลักคำสอนทางศาสนาเข้ามาประยุกต์เข้ากับงานพัฒนา ดังที่ผู้นำทางศาสนาท่านนี้ให้สัมภาษณ์ว่า

"ได้ใช้เหตุผลทางศาสนา มาเป็นตัวปลุกจิตสำนึก ศาสนาสอนว่า น้ำเป็นปัจจัยในการทำ ความสะอาด พระเจ้าแถมมาให้ น้ำอยู่น้ำบ้าน ดึงเข้าหาสิ่งที่ตนศรัทธา บทบัญญัติประสบความสำเร็จในการปลุกจิตสำนึก เช่น รณรงค์เรื่องไม่ทิ้งขยะ เพราะศาสนาสอนว่า การที่เราเก็บขยะออกจากทางเดินถือเป็นการทำทาน ทำบุญ เราทำบุญกันโดยไม่ต้องลงทุน ถ้าเราละเลยเท่ากับเราขาดศรัทธาต่อพระเจ้า"¹⁹

นอกจากนี้ได้ยกตัวอย่างของโครงการในแคมป์อิสรุอราน อันเป็นที่มาของการประยุกต์เข้ากับงานพัฒนาศีทองแสนแสบ ดังนี้

"และ (มหมัมมัด) จงแจ้งข่าวดีแก่บรรดาผู้ศรัทธาและประกอบภารดีทั้งหลายว่า สำหรับเขาทั้งหลายคือสวนสวรรค์หลากหลาย ณ เบื้องล่างมีลำน้ำหลายสายไหลผ่าน ..และสำหรับเขาทั้งหลายในนั้นคือคูครองที่บริสุทธิ์และเขาทั้งหลายเป็นผู้พำนักอยู่ในนั้น" (2.25)

¹⁸ ธราภา บัวคำศรี, เสรี พงศ์พิศ บรรณาธิการ, "การประยุกต์พิธีกรรมเพื่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม", ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท เล่ม 1. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2536 : หน้า 303-322.

¹⁹ สัมภาษณ์วินัย สะมะฮุน, 4 มีนาคม 2542.

“อุปมาของสวนสวรรค์ ซึ่งได้ถูกสัญญาแก่ผู้สำรวมตนทั้งหลาย (คือ) ลำน้ำหลายสายไหลผ่าน ณ เบื้องล่าง ผลไม้ของมันจริง และเงาร่มของมันด้วย นี่คือ (ผลตอบแทน) บั้นปลายของผู้สำรวมตนจากความชั่ว ส่วนบั้นปลายของผู้ปฏิเสธนั้นคือไฟ” (13.35)

ซึ่งเสรี พงศ์พิศ²⁰ ได้กล่าวไว้อย่างน่าสนใจว่า ศาสนาอิสลามเป็นศาสนาที่มีแนวทางปฏิบัติที่ละเอียด ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันทุกขณะ หรือเรียกว่า อิสลามเป็นธรรมนูญชีวิตล้วนเป็นเงื่อนไขไปสู่และเป็นอุดมคติทางการประพฤติปฏิบัติทั้งสิ้น นอกจากนี้ชาวมุสลิมเชื่อว่ามีพระเป็นเจ้าแต่พระองค์เดียว คือ อัลลอฮ์ ซึ่งคำว่าอิสลามมีความหมายว่า อ่อนน้อม ยอมตามและเชื่อฟังอัลลอฮ์ เชื่อว่าพระองค์ทรงให้กำเนิดแก่วิถีและจักรวาล พร้อมกับกำหนดกฎเกณฑ์ทั้งของจักรวาล โลก มนุษย์และสังคม พระผู้เป็นเจ้าได้ทรงประทานคัมภีร์อัลกุรอานให้แก่มุฮัมมัด ถือว่าเป็นองค์การของพระองค์ เป็นสัจธรรม เป็นข่าวดี เป็นกฎเกณฑ์ในการปฏิบัติ ปราศจากความเท็จใดๆ ศรัทธาในโอองการของพระเจ้ามีบันทึกอยู่ใน คัมภีร์อัลกุรอาน เป็นเรื่องที่ปฏิบัติอย่างเคร่งครัดมาตลอดประวัติศาสตร์ ถ่ายทอดมาจนถึงปัจจุบัน

การที่ผู้นำทางศาสนาของชุมชนมาตุลาอิสลามประยุกต์คำสอนจากคัมภีร์อัลกุรอานเกี่ยวกับน้ำ น่าจะมีฐานคิดจากกฎธรรมชาติทั้งปวงที่มีอยู่ได้ถูกกำหนดจาก อัลลอฮ์ ผู้ไม่ได้ทรงเพียงแต่สร้างสรรพสิ่งขึ้นมา แต่ยังทรงทำให้สมบูรณ์และนำทางให้กฎต่างๆดำเนินไปอย่างสมบูรณ์อีกด้วย เช่น เรื่องสวนสวรรค์ ว่าเป็นสิ่งที่สามารถเกิดขึ้นได้แม้จะอยู่ในโลกนี้ หากว่ามนุษย์ศรัทธาและปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของอัลลอฮ์ ซึ่งในส่วนนี้เองที่ทำให้ชาวบ้านได้ร่วมกันทำคลองแสนแสบหน้าบ้าน หน้ามัสยิดและหน้าชุมชนของตน ให้เหมือนสายน้ำในสวนสวรรค์ที่ดำเนินอยู่ในโลกปัจจุบัน ในขณะที่รู้ว่สิ่งที่ตนร่วมกันทำนั้นเกิดจากพลังของความเชื่อในพระอัลลอฮ์นั่นเอง

นอกจากนี้คำสอนของอัลลอฮ์ที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ การกล่าวถึงสิทธิหน้าที่ของมนุษย์ ไว้ว่า มีหน้าที่ต่ออัลลอฮ์ หน้าที่ต่อตนเองที่ต้องรักษาชีวิตทั้งร่างกายและจิตใจ เนื่องจากอัลลอฮ์ได้ทรงประทานชีวิตแก่มนุษย์ หน้าที่ต่อเพื่อนมนุษย์ เพราะมนุษย์ต้องอยู่ร่วมกัน และเพื่อสร้างสันติสุขจะต้องเคารพสิทธิของกันและกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน งดเว้นสิ่งที่เป็นอันตรายต่อชีวิตเพื่อนมนุษย์ และหน้าที่ต่อสิ่งสร้างทั้งมวล เนื่องจากอัลลอฮ์ทรงสร้างมนุษย์ให้มีอำนาจเหนือสัตว์ทั้งปวง ดูแลรักษาแลใช้ประโยชน์ในทางที่ถูกต้อง²¹ จึงเป็นที่มาของความแน่นแฟ้นในการมีส่วนร่วมในการพัฒนาคลองแสนแสบของชาวบ้านที่ต้องเอื้อเฟื้อระหว่างเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน และต้องเอื้อเฟื้อต่อสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นพืช สัตว์ในคลองแสนแสบ ตลอดจนสิ่งไม่มีชีวิตอย่างน้ำ

²⁰ เสรี พงศ์พิศ. คุณสมบัติในอุดมคติทางจริยธรรมของบุคคล : ศึกษาจากพุทธศาสนา ศาสนาคริสต์ และอิสลาม. รายงานการวิจัย. น.ป.ท. :น.ป.ท., 2526 : หน้า268-275.

²¹ อ้างแล้ว, หน้า 288.

ในคลอง เนื่องจากอัลลอฮ์ได้สร้างธรรมชาติให้มนุษย์ เพื่อมนุษย์ได้ใช้ประโยชน์ในทางที่ถูกต้อง แต่ในขณะที่เดียวกันมนุษย์ก็ต้องรู้จักการรักษารธรรมชาตินั้นๆไว้อีกด้วย

ชุมชนศาลาแดง มีชมรมเกษตรธรรมชาติที่เข้มแข็ง

ประมาณปี พ.ศ.2542 ในพิธีถือศีลอดที่มีสยิดฮาซันุดดิน นายโนรี แพฝึกฝนและนายประเสริฐ สุขถาวร ชาวบ้านชุมชนศาลาแดงที่นับถือศาสนาอิสลาม ได้ร่วมประกอบพิธีทางศาสนาที่สำคัญดังกล่าว ตลอดจนการร่วมทำพิธีกรรมได้มีการพูดคุยกันเรื่องคำสอนของอัลลอฮ์ ต่อเรื่องการใช้ประโยชน์และการรักษารธรรมชาติ จึงเป็นแรงบันดาลใจให้ชายสองคนร่วมกับชาวบ้านศาลาแดงบางคนร่วมกันตั้ง"ชมรมเกษตรธรรมชาติ" เพื่อร่วมกันทำการเกษตรที่เป็นอาชีพหลักของชุมชน ให้สะอาดและไม่เป็นพิษต่อธรรมชาติ ด้วยการทำเกษตรธรรมชาติ อันเป็นที่มาของชมรมเกษตรธรรมชาติหนองจอกที่เข้มแข็งจนถึงทุกวันนี้

ฐานคิดของชาวบ้านชุมชนศาลาแดงน่าสนใจในแง่ที่ก่อให้เกิดพลังสร้างสรรค์ต่อการรักษาสสิ่งแวดล้อม นอกจากจะมาจากคำสอนอัลลอฮ์ในเรื่องการใช้ประโยชน์และการรักษารธรรมชาติแล้ว อาจจะมาจากคำสอนในคัมภีร์อัลกุรอานเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับโลกที่ชี้ให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายที่เป็นไปตามกฎสภาวะของมันนั้น ล้วนมีส่วนเกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์ทั้งสิ้น เพียงแต่ว่ามนุษย์เองต้องรู้จักใช้ให้ตามเกณฑ์ของสิ่งทั้งหลายและตามแนวของอัลลอฮ์เท่านั้น ดังนี้

"อัลลอฮ์คือผู้ทรงสร้างชั้นฟ้าทั้งหลายและแผ่นดิน และทรงหลั่งน้ำลงมาจากฟากฟ้า และทรงให้ผลไม้งอกออกมาโดยนัยนั้น และทรงให้เรืออยู่ในบังคับของสุเจ้าแล่นตามน่านน้ำโดยพระบัญชาของพระองค์ และให้ลำนํ้าทั้งหลายเป็นประโยชน์แก่สุเจ้า และทรงให้ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์อยู่อย่างสม่ำเสมอ เพื่อเป็นประโยชน์แก่สุเจ้า และทรงให้กลางคืนและกลางวันเป็นประโยชน์แก่สุเจ้า" (14.32-33)

และเชื่อว่าหากมนุษย์ไม่ได้ทำหน้าที่ในการดูแล พิทักษ์รักษาสรรพสิ่งที่พระเป็นพระทานแก่มนุษย์ไว้ พระเจ้าก็ลงโทษเพื่อให้มนุษย์ได้กลับตัว ดังที่กล่าวในคัมภีร์อัลกุรอานที่ว่า

"ความเสียหายได้ปรากฏตามดินแดนและน่านน้ำ เนื่องจากนํ้ามีอมมนุษย์ โดยพระองค์จะทรงให้พวกเขาได้ผลบางส่วนที่พวกเขาได้ประกอบไว้ เพื่อพวกเขาจะได้กลับตัว" (30.41)

สรุปได้ว่าการศึกษาที่ชาวชุมชนกมาลุลอิสลามและชาวชุมชนศาลาแดง เกิดจิตสำนึกในการรักษาคคลองแสนแสบอย่างยั่งยืน เนื่องจากความศรัทธาที่ชาวมุสลิมมีต่ออัลกุรอาน ที่ทุกคนต้องเชื่อฟัง อย่างไม่มีข้อแม้ ดังในโองการที่ 69.51

"เพราะแน่แท้มัน (อัลกุรอาน) คือ ความจริงอันเที่ยงแท้แน่นอน"²²

²² ช้างแก้ว, หน้า 288-290.

พลังภูมิปัญญาในการหาอยู่หากินกับสายน้ำ

กล่าวได้ว่าการหาอยู่หากินของชาวบ้านริมคลองแสนแสบเหนือ ที่ประกอบไปด้วยหลายชาติพันธุ์ทั้ง ลาว เขมร มอญ จีน และเขมรลาลายุไทบุรี ซึ่งตอนต้นสมัยรัตนโกสินทร์ได้ถูกกวาดต้อนมาจากหัวเมืองต่างๆเมื่อคราวทำศึกสงครามกับประเทศสยาม ดังนั้นวัฒนธรรมการดำเนินชีวิตของแต่ละชาติพันธุ์ล้วนแต่มีอัตลักษณ์เฉพาะตัว ซึ่งชุมชนที่ศึกษาทั้งชุมชนกมลาอิสลามและชุมชนศาลาแดง ประชากรส่วนใหญ่ต่างก็มีเชื้อสายมลายูไทบุรีทั้งสิ้น ซึ่งส่วนใหญ่มีอาชีพเกษตรกรและเลี้ยงสัตว์ ซึ่งต้องอาศัยแหล่งน้ำในที่นี้คือคลองแสนแสบเป็นสำคัญ ดังเช่น นายอัฒัน เล็มเมาะ เกษตรกรดีเด่น แห่งบ้านตาลเดี่ยว แขวงคลองสามวา สมาชิกสภาชุมชนกมลาอิสลาม ได้อาศัยภูมิปัญญาในการเพาะปลูกเกษตรผสมผสาน โดยใช้การขุดลอกคูน้ำรอบๆแต่ละแปลงของพืชสวน ขนาดกว้างประมาณหนึ่งเมตร ลึกประมาณหนึ่งเมตร จากนั้นได้ดึงน้ำจากคลองแสนแสบมาหล่อเลี้ยงพืชต่างๆในสวน จนมีความอุดมจากน้ำและสารอาหารที่มากับคลองแสนแสบ โดยปราศจากการใช้สารเคมีใดๆ ในขณะที่หน้าบ้านที่เป็นคลองแสนแสบได้ใช้ประโยชน์จากการเลี้ยงปลาในกระชัง ส่วนผลผลิตจากในสวน เช่น กล้วยหอม กลุ่มแม่บ้านได้รวมตัวกันแปรรูปอาหาร จนเป็นที่นิยมแก่คนทั่วไป

นอกจากนี้ นายสมาน มะแอ เกษตรกรแห่งชุมชนศาลาแดง ผู้มีฝีมือในการทำนาและทำสวนตั้งแต่หนุ่มจนกระทั่งสูงวัย ประสบสำเร็จในการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ เนื่องจากขยันและมีความเอาใจใส่กับต้นไม้ที่ปลูกและสัตว์ที่เลี้ยง ที่สำคัญได้อาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สั่งสมมาแต่ครั้งบรรพชนผสานกับความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ทำให้ชาวในนา ปลาตุกในบ่อ ผลไม้หน้าบ้านทุกชนิดที่ไม่น่าจะงอกงามได้ในสภาพอากาศร้อนชื้นเช่น อย่างแอ็บเปิ้ลที่หน้าบ้านริมคลองแสนแสบได้ออกลูกทั้งปีเช่นนี้ นอกจากนี้ได้แรงบันดาลใจจากชมรมเกษตรธรรมชาติหนองจอกที่อยู่ในชุมชนที่มีแนวคิดในการทำเกษตรและเลี้ยงปลาโดยไม่ใช้สารเคมี หากแต่ใช้วิถีธรรมชาติ นับว่าชาวบ้านริมคลองแสนแสบย่านนี้มีความสามารถด้านการเกษตรที่สูงมาก

นายประเสริฐ สุขถาวร แกนนำกลุ่มเกษตรธรรมชาติ เดิมอยู่คลองเตย ต่อมาได้มาทำการเกษตรและเลี้ยงปลาที่ชุมชนศาลาแดง เขตหนองจอก เมื่อประมาณ 5 ปีที่ผ่านมา ในช่วงถือศีลอดจึงได้มีโอกาสแลกเปลี่ยนกับเพื่อนบ้านชาวมุสลิมด้วยกัน ประกอบกับคำสอนของพระอัลลอฮ์ที่สอนให้มีหน้าที่ในการรักษาธรรมชาติเนื่องจากเป็นสิ่งที่พระองค์สร้างขึ้นมา และได้มีความคิดร่วมกันว่า สารเคมีได้ทำลายธรรมชาติทั้งแหล่งดินและแหล่งน้ำ จึงได้ชวนช่วยหาความรู้เรื่องเกษตรธรรมชาติขึ้น เริ่มจากหน่วยงานของรัฐ เช่น กรมส่งเสริมการเกษตร จนมาถึงหน่วยงานเอกชน จากนั้นได้มารวบรวมความรู้ ตั้งชมรมเกษตรธรรมชาติร่วมกันขึ้นเพื่อเป็นเครือข่ายในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เกี่ยวกับเกษตรธรรมชาติ รวมทั้งได้ทำหน้าที่ในการเผยแพร่ความรู้และทักษะแก่ชาวบ้านในชุมชนศาลาแดงและชุมชนข้างเคียงในเขตหนองจอก โดยใช้การประชุมอยู่เนืองนิตย์ อีกทั้งจัดงาน

นิทรรศการที่บริเวณบ้านของตน นอกจากนี้ยังได้พยายามเพาะพันธุ์ปลาด้วยการใช้วิธีทางธรรมชาติเพื่อแจกจ่ายแก่สมาชิกในชมรมฯอีกด้วย ซึ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ปราชญ์ชาวบ้านผู้นี้ได้กล่าวถึง คือ แนวคิดเรื่องแมลงที่มีคุณมีมากกว่ามีโทษ และพระเจ้าได้กำหนดให้ข้าวซึ่งมีใบอยู่ประมาณ 15 ใบ แต่ที่จริงต้นข้าวยังสามารถมีชีวิตได้หากเหลือใบข้าวเพียง 9 ใบ ส่วนใบข้าวที่เกินพระเจ้าได้กำหนดให้เป็นอาหารของแมลง ดังนั้นไม่จำเป็นต้องใช้ยาฆ่าแมลงใดๆ เนื่องจากแมลงตัวดีมีมากกว่า และพระเจ้าก็ได้กำหนดให้ใบข้าวที่เกินความจำเป็นไว้เป็นอาหารของแมลงอยู่แล้ว

นับว่าเป็นภูมิปัญญาที่เข้าถึงเรื่องความสมดุลทางธรรมชาติที่เป็นหัวใจของแนวคิดเรื่ององค์รวม (Holism) ที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างส่วนประกอบย่อย (Part) กับส่วนประกอบใหญ่ (Whole) ที่ต่างต้องพึ่งพิงกัน²³ และเน้นว่าสิ่งนั้นๆ เป็นองค์รวมเดียวที่ผสมผสานกับสิ่งทั้งหมด ไม่ใช่การลดส่วนลงเหลือเฉพาะเพียงส่วนใดส่วนหนึ่ง²⁴ เป็นการที่ไม่ทำให้เกิดการแยกระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ไม่ส่งเสริมให้มนุษย์มีแนวคิดที่จะเอาชนะธรรมชาติเพื่อให้ได้มาซึ่งความเจริญทางวัตถุ²⁵ และมีจริยธรรมบนพื้นโลก (Land Ethic) ที่ว่าเราไม่ควรจะถือว่ามนุษย์เป็นผู้พิชิตธรรมชาติ หากแต่เป็นสมาชิกคนหนึ่งของชุมชนโลกและควรต้องให้ความเคารพต่อสมาชิกอื่นๆ บนพื้นโลกและชุมชนบนโลกโดยส่วนรวม²⁶ มีการให้สิทธิกับสิ่งมีชีวิตที่จะมีชีวิตอยู่ เน้นความหลากหลายและการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน การต่อต้านมลภาวะและการทำลายทรัพยากร²⁷ แนวคิดดังกล่าวเป็นการทำให้มนุษย์ถ่อมตัวลง เกิดจากการค้นพบว่าธรรมชาติเป็นระบบแห่งความสัมพันธ์อันซับซ้อนของสรรพสิ่ง ที่ล้วนแล้วแต่ต้องพึ่งพาอาศัยกันอย่างใกล้ชิด ต่างทำหน้าที่สอดคล้องเชื่อมโยงกันเป็นลูกโซ่จนเกิดความสมดุลกันทั้งระบบ มนุษย์มิได้เป็นนายเหนือธรรมชาติ หากแต่เป็นเพียงเพื่อนร่วมทางกับสิ่งมีชีวิตอื่นๆ²⁸

จากภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการหาอยู่หากินนี้ ที่มีความพยายามที่จะสร้างความสมดุลให้กับธรรมชาตินี้ จะเป็นสิ่งที่ทำให้คลองแสนแสบและธรรมชาติโดยรอบมีสภาพที่ดีได้อย่างยั่งยืน เนื่องจากกระบวนการที่ชาวบ้านใช้มีลักษณะของการใช้การมีส่วนร่วมกัน ของสมาชิกในกลุ่มที่สนใจเรื่องเกษตรธรรมชาติ จากนั้นที่น่าสนใจคือนอกจากจะจะใช้ถิ่นแห่งธรรมชาติในเรื่องสวนไร่นาของตนแล้ว ยังมีความพยายามที่จะชักชวนให้สมาชิกอื่นในชุมชนร่วมกันรักษาสภาพที่ดีของสิ่งแวดล้อม เนื่องจากมีความคิดว่าการรักษาสภาพแวดล้อมเป็นเรื่องที่ต้องร่วมมือกันทำ เพราะเป็นสิ่งที่

²³ Mautner, Thomas. (Editor). A Dictionary of Philosophy. Oxford : Blackwell Publishers Ltd., 1995.

²⁴ พรจิพ คาสรา. จุดเกิดเด่นแห่งฟิสิกส์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2532 : หน้า 294-295.

²⁵ ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์. เศรษฐศาสตร์สีเขียว เพื่อชีวิตและธรรมชาติ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2541 : หน้า 26-27.

²⁶ อานาจ วงศ์บัณฑิต. กฎหมายสิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ : วิญญูชน, 2545 : หน้า 39-40.

²⁷ ยศ สันตสมบัติและอรัญญา ศิริมล. "สภาพแวดล้อมนิยมในสังคมไทย". วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ปีที่ 12 ฉบับที่ 2 2543, หน้า 170.

²⁸ พระไพศาล วิสาโล. "เมื่อธรรมชาติมีฐานะใหม่ในสำนักมนุษย์". แลชอบฟ้าเขียว. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไทมส์คอมทง, 2533 : หน้า 11-12.

ที่ส่งผลซึ่งกันและกันได้ด้วย ซึ่งตรงกับแนวคิดเรื่องขบวนการเคลื่อนไหวแนวใหม่ (New Social Movement) ที่เน้นให้ประชาชนธรรมดา มีบทบาทอย่างแข็งขันในรูปของขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนแบบต่างๆ ไม่ได้ให้ความสำคัญกับความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ หากแต่ให้ความสำคัญกับเรื่องคุณภาพชีวิตในรูปของการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมที่เป็นโลกทัศน์ระดับโลก แม้ว่าจะเคลื่อนไหวในระดับท้องถิ่นก็ตาม นอกจากนี้กลุ่มเกษตรกรดังกล่าวจะสร้างพลัง ในการรักษาคลองแสนแสบจากภูมิปัญญาดั้งเดิมของตน ผสานกับเรื่องความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ที่ชาวบ้านต้องช่วงชิงการนำ (hegemony) ในการกำหนดหรือสร้างความหมายของความรู้ชุดใหม่ในการใช้และรักษาทรัพยากรสิ่งแวดล้อม ในที่นี้คือคลองแสนแสบให้กับสังคมด้วยการรวมตัวของเขาเอง²⁹

พลังภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ประยุกต์เข้ากับความรู้จากภายนอก

ภูมิปัญญาท้องถิ่นอาจกล่าวได้ว่าเป็นความรู้ภายในชุมชนที่สั่งสม ปรับให้เข้ากับบริบทของชุมชน ตลอดจนมีการถ่ายทอดมาสู่คนรุ่นปัจจุบัน นอกจากนี้ยังมีลักษณะพิเศษที่มีความสอดคล้องและกลมกลืนกับวิถีแห่งชุมชนนั้นๆ ต่างกับความรู้จากภายนอกที่ส่งตรงมาจากส่วนกลางผ่านสถาบันโรงเรียน ซึ่งมีความแปลกแยกกับวิถีของชาวบ้านเป็นอย่างมาก เด็กๆ ต้องรู้ในสิ่งที่หลายๆ เรื่องไม่สามารถนำมาแก้ปัญหาในชุมชนของตนเองได้ การศึกษาที่ทำให้เด็กยิ่งห่างไกลจากชุมชนของตนเองมากขึ้นทุกที ยิ่งเรียนยิ่งขาดความภูมิใจในอัตลักษณ์ของบรรพชนของตนเอง

ต่อมาได้มีพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542 ที่เน้นการพัฒนาคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ความรู้ คุณธรรม จริยธรรม และวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข ซึ่งหลักการจัดการศึกษาข้อหนึ่งมีว่า ให้สังคมมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา โดยให้ประชาชนทุกคนมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา นอกจากรัฐยังส่งเสริมให้บุคคล ครอบครัว ชุมชน สถาบันศาสนา องค์กรเอกชน ฯลฯ ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา³⁰ จึงเป็นที่มาของการให้ความสำคัญกับหลักสูตรท้องถิ่นมากขึ้น เนื่องจากเป็นหลักสูตรที่เกิดจากการร่วมคิด ร่วมทำของโรงเรียนและชุมชน เป้าหมายเพื่อให้เยาวชนในชุมชนเห็นคุณค่าของภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ตนมีอยู่ ร่วมกันนำมาใช้ในการดำรงชีวิตและแก้ปัญหาต่างๆ ในชุมชน ผ่านรูปแบบการผสมผสานระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เป็นความรู้จากภายในชุมชน กับเนื้อหาและรูปแบบของความรู้ที่มาจากโรงเรียน

²⁹ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. วาทกรรมการพัฒนา : อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณ์ และความเป็นอื่น. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิภาษา, 2545 : หน้า 87-93.

³⁰ สุกนธ์ สินธพานนท์ และคณะ. การจัดการกระบวนการเรียนรู้ : เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ. กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, 2545 : หน้า 8-9.

จากการที่ผู้เขียนและคณะได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาเกี่ยวกับการสร้างจิตสำนึก : กรณีคลองแสนแสบ”³¹ เพื่อศึกษากระบวนการทำหลักสูตรท้องถิ่นที่สร้างจิตสำนึกในการรักษาคลองแสนแสบ และศึกษากระบวนการสร้างความตระหนักในปัญหาคลองแสนแสบและการสร้างจิตสำนึกในการรักษาคลองแสนแสบอย่างยั่งยืน ณ ชุมชนศาลาแดง หมู่ 5 เขตหนองจอก และหมู่ 9 เขตกระทุ่มราย โดยใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) ที่ร่วมกันร่างและใช้หลักสูตรท้องถิ่นระหว่างคณาจารย์โรงเรียนสุเหร่าศาลาแดง ชาวบ้านศาลาแดง และนักวิจัย ได้หลักสูตรที่ใช้สอนที่เน้นการสร้างจิตสำนึกของเด็กๆชั้นประถมของนักเรียน มีชื่อว่า “หลักสูตรเรือกบวิถีชีวิตของชุมชนศาลาแดง” ซึ่งมี 6 หน่วย ได้แก่ เรือกบวิถีชีวิตของชุมชนศาลาแดง ประวัติชุมชนศาลาแดง ประเพณีและการละเล่นพื้นบ้าน กำจัดจุดอ่อนก่อนแข่งเรือ การว่ายน้ำและพายเรือ และมัคคุเทศก์น้อย เมื่อประเมินผลโดยอาจารย์ประจำหน่วยและนักวิจัย พบว่าส่วนใหญ่ผลการประเมินอยู่ในระดับดีแทบทุกหน่วย มีข้อเสนอแนะให้มีการโยงเนื้อหาเข้ากับการสร้างจิตสำนึกในการรักษาคลองแสนแสบให้มากขึ้น ดังนั้นจึงได้มีการปรับปรุงจุดอ่อนในการจัดกระบวนการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นในภาคเรียนถัดมาและทดลองบูรณาการเข้ากับวิชาแกนได้ดี

ส่วนในประเด็นของการสร้างความตระหนักในปัญหาคลองแสนแสบ และการสร้างจิตสำนึกในการรักษาคลองแสนแสบ ทั้งในเด็กและผู้ใหญ่ของชุมชนศาลาแดง งานวิจัยช่วยกระตุ้นให้ชุมชนมีบรรยากาศของการพูดคุย เรื่องการพัฒนาชุมชนและการรักษาคลองร่วมกันมากขึ้น ชาววันที่เคยใช้สารเคมีในการกำจัดศัตรูพืช ได้หาภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สารเคมีน้อยลงและประหยัดค่าใช้จ่าย ด้วยการปลูกข้าว “ตอซัง” หมายถึงการทำนาข้าวโดยไม่ต้องพรวนดินซึ่งข้าวที่ปลูกเดิมออก หากแต่ใช้วิธีล้มต้นข้าวลง รอวันให้เมล็ดข้าวร่วงลงดินแล้วออกเป็นหน่ออ่อน ที่มีลำต้นที่แข็งแรง ยากแก่การที่“หอยเชอรี่”ศัตรูของต้นข้าวตัวสำคัญจะกัดแทะได้ นอกจากนี้เด็กๆในชุมชนมีการดักเตียนกันไม่ให้หิ่งห้อยลงคลอง เด็กๆได้เห็นหน้าที่ของคลองมากกว่าใช้อุปโภค โดยคลองทำหน้าที่ของสถานที่เล่นของเด็กที่สนุกสนานอย่างไม่เคยสัมผัสมาก่อน ด้วยการ“ฝึกพายเรือ” เนื่องจากชุมชนศาลาแดงแทบจะไม่ได้ใช้เรือแล้ว ทำให้เด็กได้อยู่ใกล้คลองแสนแสบไม่เพียงกายหากแต่เข้าไปอยู่ในใจของเด็กอีกด้วย ซึ่งการสอนครูได้เชื่อมโยงให้เห็นความสัมพันธ์ของน้ำในคลองแสนแสบ และน้ำจากแหล่งอื่น ที่เด็กควรต้องรักษาไว้

สรุปได้ว่าหลักสูตรท้องถิ่นเรือกบวิถีชีวิตชุมชนศาลาแดง เป็นการเชื่อมโยงความรู้จากภายในและความรู้จากภายนอก เพื่อสร้างเด็กให้มีการพัฒนาทั้ง 3 H คือ Hand หมายถึง ทักษะในการตรวจสอบสภาพน้ำทางวิทยาศาสตร์ และทักษะในการประดิษฐ์เรือจั่ว Head หมายถึง ความรู้ที่เป็นทั้งความรู้จากภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น การพายเรือ ประเพณีต่างๆเกี่ยวกับเรือ ความรู้ใน

³¹ อ้างแล้วเชิงบรรณที่ 12, บทคัดย่อ.

อัลกุรอานของศาสนาอิสลาม ที่เกี่ยวกับน้ำและการรักษาน้ำ เป็นต้น ห้ายสุดท้ายคือ Heart นั่นคือ เป้าหมายหลักในงานวิจัยครั้งนี้คือ การสร้างจิตสำนึกให้กับดวงใจน้อยๆของเด็ก ที่จะฝังแน่น และจะมีพลังที่จะทำให้คลองแสนแสบสะอาดและสดใสอย่างยั่งยืน

ส่วนการถอดบทเรียนได้ว่า พลังภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีอยู่ในชุมชนอยู่แล้ว นำมาเน้นให้เห็นคุณค่าผ่านกระบวนการของการศึกษาในระบบที่เรียกว่าหลักสูตรท้องถิ่น โดยต้องเน้นการสอนให้เด็กเป็นสำคัญ ซึ่งในระดับประถมศึกษาควรมีความสนุกสนาน กระตุ้นให้เด็กได้คิดเป็น ทำเป็น รวมทั้งพยายามสร้างกระบวนการทำงานร่วมกันของเด็กๆ ข้อดีที่พบคือ เป็นการเสริมจุดเด่น จุดด้อยของความรู้แต่ละชุด ระหว่างภายในกับภายนอกชุมชน เนื่องจากความรู้จากภายในหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น มีเนื้อหาดี แต่วิธีการนำเสนออาจไม่ทันสมัยตรงใจคนรุ่นใหม่ ส่วนความรู้จากภายนอกหรือโรงเรียน เนื้อหาของชุมชนไม่ลึกซึ้งพอ แต่มีรูปแบบและวิธีการสอนที่สามารถดึงดูดใจเด็กได้ เมื่อเอาความรู้ทั้งสองชุดมาเสริมกันจะเป็นที่มาของ "พลัง" นั่นเอง

พลังจากการถ่ายโอนภูมิปัญญาระหว่างชุมชน

จากแนวคิดที่ว่าชาวมุสลิมถือว่าชุมชนหรือการร่วมกันอยู่ในสังคมเดียวกัน หมายถึงการมีกฎเกณฑ์ของอัลลอฮ์ ที่ทุกคนเป็นพี่น้องกัน มีอัลลอฮ์เป็นผู้ปกครองสูงสุด ทุกคนในชุมชนย่อมมีความเสมอภาคกัน การมีชุมชนอุดมคติของชาวมุสลิม ไม่ได้หมายความว่าทุกคนจะมีทุกอย่างเท่าเทียมกันหมด อิสลามยอมรับว่ามนุษย์มีความแตกต่างกันในเรื่องความรู้ ประสบการณ์ ความสามารถ โอกาสและองค์ประกอบอื่นๆ แต่ความแตกต่างเหล่านี้เป็นสิ่งที่ควรเสริมกันและกันให้ชุมชนนั้นอยู่ได้อย่างสันติ คนมีมากก็จนเจือผู้ที่ขาดแคลน คนมีความรู้ ความสามารถก็ช่วยเหลือกิจการของคนที่มีมากกว่า และได้รับการแบ่งปันที่ยุติธรรม สังคมที่มีอุดมการณ์ของอิสลามย่อมมีสันติ นอกจากนี้ต้องมีคุณธรรมต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน พื้นฐานสำคัญคือความรัก ความเมตตา กรุณา การให้อภัย ความซื่อสัตย์ ความยุติธรรม³²

เป็นที่มาของวัตถุประสงค์ข้อหนึ่งในการศึกษาเรื่องการสร้างจิตสำนึกด้วยการศึกษา : กรณีคลองแสนแสบ โดยศึกษากระบวนการถ่ายโอนภูมิปัญญาในการรักษาคลองแสนแสบระหว่างชุมชนกมลาไสยอิสลาม มายังชุมชนศาลาแดง ซึ่งผลการศึกษาพบว่า การถ่ายโอนภูมิปัญญาระหว่างชุมชนดังกล่าวยังไม่ประสบผลสำเร็จมากนัก เนื่องจากเป็นการก้าวข้ามขั้นตอนที่ชาวบ้านส่วนใหญ่ของชุมชนศาลาแดงต้องตระหนักในปัญหาของคลองแสนแสบเสียก่อน ก่อนที่จะถึงขั้นของการสร้างจิตสำนึก และความรู้ที่เกิดขึ้นในชุมชนศาลาแดง มีรูปแบบมีเหมาะสมกับบริบทของชุมชนของตน มากกว่าจะนำความรู้และวิธีการของอีกชุมชนหนึ่งมาใช้ อย่างไรก็ตามอิหม่ามวินัย สะมะฮูน ได้สร้างรากฐานวิธีคิดในการรักษาคลองแสนแสบผ่านหนังสือพิมพ์ชุมชน"แสนแสบ"

³²อ้างแล้วในเชิงอรรถที่ 20, หน้า 309-310.

หนังสือพิมพ์เฉพาะกิจของชุมชนศาลาแดง รวมทั้งผ่านการบรรยายเรื่อง “ศาสนาอิสลามกับการพัฒนาคลองแสนแสบ” ณ โรงเรียนสุเหร่าศาลาแดง

สรุปได้ว่าภูมิปัญญาในการรักษาคคลองแสนแสบของชุมชนศาลาแดง น่าจะระเบิดจากข้างในดีกว่าที่จะรับมาจากภายนอก หรือเน้นที่ภูมิปัญญาท้องถิ่นของตนเป็นหลักเนื่องจากมีความเหมาะสมสอดคล้องกับวิถีปฏิบัติของคนในชุมชน และระดับของความเข้าใจในปัญหาคคลองแสนแสบในพื้นที่ของตน นอกจากนี้พบว่าชาวบ้านในชุมชนศาลาแดงก็มีศักยภาพเช่นกัน แต่อาจจะต่างแง่มุมเท่านั้น

การศึกษาดังกล่าวสามารถถอดบทเรียนได้ว่า การสื่อสารหรือการถ่ายทอดจะขึ้นได้อย่างมีประสิทธิภาพต้องเกิดจากความพร้อมที่จะให้ของผู้ส่งสาร ในขณะที่ผู้รับสารก็พร้อมที่จะรับสารนั้นๆ อีกทั้งประสิทธิภาพของการสื่อสารจะเกิดขึ้น ต้องเกิดจากการมีความรู้หรือความตระหนักใกล้เคียงกันเสียก่อน ก่อนที่จะมีการแลกเปลี่ยนความหมาย (Shared-meaning) ระหว่างกัน หากยังไม่พร้อมให้การพัฒนาเริ่มจากการระเบิดจากภายในเสียก่อน

พลังภูมิปัญญากับการทำงานร่วมกับภาครัฐและชมรมรวมใจภักดิ์ฯ

แนวทางการทำงานแบบการขับเคลื่อนแนวใหม่ในการพัฒนาคคลองแสนแสบ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2537 เป็นต้นมา จนถึงปัจจุบัน เป็นการทำงานของภาคประชาคมที่เรียกกันว่า “ชมรมรวมใจภักดิ์รักษาดินน้ำ แม่น้ำ ลำคลองและสิ่งแวดล้อม” ซึ่งมีลักษณะการทำงานแบบสามประสานหรือสามเส้าของการพัฒนา ประกอบด้วยองค์กรภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาชน ซึ่งต่างทำงานบนความเสมอภาคในการร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมประเมินผล แต่ที่น่าสนใจว่าทำไมประชาคมนี้จึงมีพลังในการพลิกฟื้นผืนน้ำจากไร้ความหมายเป็นสิ่งที่มีความค่าเช่นในอดีต

ที่สำคัญน่าจะเป็นการขยายความหมาย ของภูมิปัญญาในการดำรงชีวิตริมคลองแสนแสบให้คนรุ่นใหม่ได้ทราบ ซึ่งดร.โกวิท วรพิพัฒน์และคณะ ใช้วิธีรื้อฟื้นคุณค่าทางวัฒนธรรมที่มีมาบ้ คคลองแสนแสบตลอดร้อยกว่าปี แล้วมาผูกโยงกับมิติทางจิตวิญญาณในเรื่องน้ำในศาสนาอิสลาม และมิติทางด้านเศรษฐกิจในเรื่องการใช้และการรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเป็นการคละเคล้าของเนื้อหาเก่าและใหม่ แต่ที่สำคัญคือทีมงานได้มีการนำเสนอวัฒนธรรมในรูปแบบที่ยังมีชีวิตผ่านรูปแบบใหม่ที่คนในยุคข้อมูลข่าวสารรับได้ นั่นคือการใช้กลยุทธ์การณรงค์ที่หลากหลายสื่อหลากหลายวิธีการ มีความน่าสนใจและแปลกใหม่ ที่สำคัญยิ่งคือการกราบบังคมทูลเชิญสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จทางชลมารคจากสะพานผ่านฟ้าฯ ถึงท่าไผ่ จังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นสิ่งที่ชาวคลองแสนแสบถือเป็นมงคลยิ่ง ในการที่เจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินองค์ที่สองของราชวงศ์จักรีได้เสด็จคคลองแสนแสบ นอกจากนี้พระองค์ท่านยังได้แสดงให้เห็นประชาชนตระหนักถึง

คุณค่าของวัฒนธรรมสองฝั่งคลองแสนแสบ ที่มีความงดงามในความหลากหลายทางชาติพันธุ์ หากแต่สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขอีกด้วย

ต่อมา มีการสื่อสารให้ทางรัฐบาลเห็นความสำคัญของแม่น้ำลำคลองให้มากขึ้น จนกระทั่ง ในที่สุด คณะรัฐมนตรีในรัฐบาลฯพณฯบรรหาร ศิลปอาชา ได้กำหนดวันที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สด็จทางชลมารคยังคลองแสนแสบในวันรณรงค์ครั้งแรก เมื่อวันที่ 20 กันยายน พ.ศ.2537 เป็น "วันอนุรักษ์รักษา แม่น้ำ คูคลองแห่งชาติ" และในปีนั้นมีการจัดสรรงบประมาณให้กับการดูแล แม่น้ำ ลำคลองทั่วประเทศมากขึ้น

มีการใช้สื่อมวลชนที่หลากหลายสื่อสารกับคนจำนวนมาก เพื่อให้ข่าวสารและสร้างความตระหนักในการร่วมกันรักษาทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะแหล่งน้ำ

เน้นการมีส่วนร่วมของประชาชน การทำงานของชมรมฯ ได้มีตัวแทนของชุมชนกมาลูลอิสลาม คือ อีหม่ามวินัย สะมะฮุน เป็นกรรมการที่สำคัญของชมรมฯ มาโดยตลอด มีบทบาทในการวางแผนร่วมกันในการรณรงค์รักษาคลองแสนแสบ ดังที่ผู้ใหญ่บ้านสุไฮนี ชามิน³³ กล่าวว่า

"มีการรณรงค์เกี่ยวกับคลอง ความสะอาดในคลอง ไม่ทิ้งขยะในคลอง ช่วยกันรักษาริมคลองโดยปลูกต้นไม้ ปลูกผัก ปลูกอะไรที่มันกินได้ ผักกะเจด ผักบุ้ง อะไรที่อยู่ริมคลอง เลี้ยงปลาในกระชัง อันนี้เป็นนโยบายของอีหม่ามที่เริ่มต้นที่รณรงค์ทั้งนั้นเลย"

นอกจากนี้อีหม่ามวินัย สะมะฮุนยังเป็นปราชญ์ชาวบ้าน ที่สอนให้คนทั่วไปได้เข้าใจแนวทางที่ชาวชุมชนกมาลูลอิสลามใช้ศาสนาเป็นสิ่งสำคัญในการรวมใจคน เพื่อสร้างความคิดแก่ส่วนรวมในที่นี้คือ ช่วยกันรักษาคลองแสนแสบให้มีความสะอาดเสมอมา ดังที่กล่าวว่า

"...ชาวบ้านจะผลัดเวรกันมาดูปลาในกระชังทุกคืน เพราะไม่ต้องการให้ใครมาขโมย ชาวบ้านเขาอาสาทำกันเอง ไม่ได้มีค่าตอบแทนใดๆ..."

นอกจากนี้ชมรมพัฒนาคลองแสนแสบ โดยมีอีหม่ามวินัย สะมะฮุนเป็นแกนนำ ในการเรียกร้องค่าชดเชยจากการสูญเสียปลาในกระชัง จากการปล่อยน้ำเสียและน้ำมันลงคลองของ บริษัทแห่งหนึ่งในย่านนั้น นอกจากนี้ น้ำในคลองไม่สามารถนำมาใช้อุปโภคได้ ชาวบ้านได้สูดอากาศเป็นพิษเกิดอาการปวดศีรษะโดยไม่ทราบสาเหตุ โดยทำหนังสือร้องเรียนถึงรัฐมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม และสำเนาถึงประธานชมรมรวมใจภักดีรักษแม่น้ำลำคลอง หนังสือพิมพ์ มติชน ฯลฯ เพื่อให้เกิดพลังต่อรอง และนำไปสู่การเจรจากันระหว่างชุมชนและโรงงาน จนทำให้โรงงานดังกล่าวยอมเสียค่าเสียหายให้จากเดิมที่ไม่ยอมให้

ชมรมพัฒนาคลองแสนแสบประสานกับกรมประมง กรมชลประทาน สำนักงานเขตมีนบุรี ฯลฯ และดำเนินการตามแผนคืนชีวิตแก่คลองแสนแสบ ซึ่งมีขั้นตอนคือ ขุดลอกคลองแสนแสบให้พ้นสภาพตื้นเขิน ขจัดผักตบชวา ปลูกพืชเศรษฐกิจริมคลองหน้าบ้าน เช่น ผักบุ้ง ผักกะเจด บัว

³³ สัมภาษณ์ สุไฮนี ชามิน, ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 5 แขวงทรายกองดินใต้ ชุมชนกมาลูลอิสลาม, 15 มีนาคม 2542.

เป็นต้น เพื่อเพิ่มรายได้แก่ประชาชนที่มีรายได้น้อย ปลุกต้นไม้ในบริเวณที่ดินว่างเปล่า ส่งเสริมให้ประชาชนใช้เรือในคลอง จัดกีฬาทางน้ำ ส่งเสริมประชาชนให้เลี้ยงปลาในกระชังริมคลองเพื่อเพิ่มรายได้ จัดเรือเก็บขยะในคลองเป็นประจำทุกวัน ให้น้ำดื่มสะอาดและวัดเป็นเขตอภัยทาน ห้ามจับสัตว์น้ำ

สรุปพลังในการพัฒนาคลองแสนแสบของชมรมรวมใจภักดีฯ คือใช้วิถีชีวิตของเนื้อหาเก่าของภูมิปัญญาท้องถิ่น กับรูปแบบใหม่ในการนำเสนอ นั่นเอง

พลังภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาคลองแสนแสบ หากถอดความรู้จะเห็นประโยชน์ที่จะนำไปใช้ในการรักษาแหล่งน้ำอื่นๆ ได้ดี อีกทั้งยังใช้ในการรักษาสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ได้อีกด้วย บนพื้นฐานของความศรัทธาต่อศาสนา การนำภูมิปัญญาดั้งเดิมในท้องถิ่นมาประยุกต์เข้ากับความรู้ใหม่ และการสร้างนิยามความหมายของการรักษาคลองแสนแสบด้วยตัวชาวบ้านเอง ในขณะเดียวกันก็ไม่ปฏิเสธการทำงานร่วมกันกับองค์กรอื่น

บรรณานุกรม

- Jo Rowlands. Questioning Empowerment : Working with Women in Honduras. UK and Ireland : Oxfam, 1997.
- Mautner, Thomas. (Editor). A Dictionary of Philosophy. Oxford : Blackwell Publishers Ltd., 1995.
- กนกรัตน์ ยศไกรและคณะ. การพัฒนาคลองแสนแสบด้วยการศึกษา : กรณีศึกษาเขตมีนบุรี และหนองจอก. โครงการวิจัย ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2542.
- กนกรัตน์ ยศไกรและคณะ. การสร้างจิตสำนึกด้วยการศึกษา : กรณีคลองแสนแสบ.โครงการวิจัย โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2546.
- เกษตรราธิการ, กระทรวง. ประวัติกระทรวงเกษตรราธิการ ๒๔๘๔. พระนคร : กระทรวงเกษตรราธิการ, 2484.
- จันทร์เกษม, สถาบันราชภัฏ. "เขตคามสุเหว่า". วัฒนธรรมสองฝั่งแดนคลองแสนแสบ. กรุงเทพฯ : สถาบันราชภัฏจันทร์เกษม, 2537.
- ชลธิรา สัตยาวัฒนา. "บทนำ : คุณค่าชุมชนบ้านครัว". สืบสานตำนานบ้านครัว การต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชน. งานวิจัยโครงการ "สิทธิชุมชนบ้านครัว : กรณีการสร้างทางด่วนทับชุมชน" ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย"สิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน : การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย". สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และมูลนิธิชุมชนเมือง, 2543.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. วาทกรรมการพัฒนา : อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณะ และความเป็นอื่น. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิภาษา, 2542.
- ธนู บุญรัตพันธุ์. "นิราศชมแดน (คลองแสนแสบ)". วัฒนธรรมสองฝั่งแดนคลองแสนแสบ. กรุงเทพฯ : สถาบันราชภัฏจันทร์เกษม, 2537.
- ธรา บัรคำศรี. เสรี พงศ์พิศ บรรณาธิการ. "การประยุกต์พิธีกรรมเพื่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม". ภูมิชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท เล่ม 1. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2536.
- ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์. เศรษฐศาสตร์สีเขียว เพื่อชีวิตและธรรมชาติ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2541.
- ปาริชาติ วัลย์เสถียร. กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2543.

พระไพศาล วิสาโล. "เมื่อธรรมชาติมีฐานะใหม่ในสำนักมนุษย์". แลขอบฟ้าเขียว. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไทมส์คิมทอง, 2533.

พริจ็อฟ คาปรา. จุดเกิดต่ำแห่งฟิสิกส์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2532.

ยศ สันตสมบัติและอรุณญา ศิริผล. "สภาพแวดล้อมนิยมในสังคมไทย". วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ปีที่ 12 ฉบับที่ 2 2543.

ลักขณา ศกุนะสิงห์. "คลองมหานาคต่อคลองแสนแสบ". วัฒนธรรมสองฝั่งแดนคลองแสนแสบ. กรุงเทพฯ : สถาบันราชภัฏจันทรเกษม, 2537.

สีลาภรณ์ บัวสาย. การสังเคราะห์งานวิจัยในชุดชุมชน ของ สกว.ฝ่าย 4. การประชุมเพื่อนำเสนอผลงานวิจัยของโครงการการศึกษาเกี่ยวกับชุมชน. กันยายน 2546 ณ ห้องประชุม 1 สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

สุคนธ์ สินธพานนท์ และคณะ. การจัดกระบวนการเรียนรู้ : เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ. กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, 2545.

เสรี พงศ์พิศ. คุณสมบัติในอุดมคติทางจริยธรรมของบุคคล : ศึกษาจากพุทธศาสนา ศาสนาคริสต์ และอิสลาม. รายงานการวิจัย., ม.ป.ท. : ม.ป.พ., 2526.

อำนาจ วงศ์บัณฑิต. กฎหมายสิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ : วิญญูชน, 2545.

อุ่มร คำรหัสเลิศ. "ประวัติศาสตร์ชาติบ้านครัว : ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมคู่กรุงเทพฯ". สืบสานตำนานบ้านครัว การต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชน. งานวิจัยโครงการ "สิทธิชุมชนบ้านครัว : กรณีการสร้างทางด่วนทับชุมชน" ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย "สิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน : การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย". สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และมูลนิธิชุมชนเมือง, 2543.

เอกวิทย์ ณ ถลาง. ภาพรวมภูมิปัญญาไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อัมรินทร์, 2544.

เลียงผา กวางผา และชาวม้ง: ความรู้ อำนาจ และการต่อสู้ทางชาติพันธุ์¹
Goral, Seraw and Hmong: Knowledge, Power and Ethnic Contesting Terrian

ไพบูลย์ เสงสุวรรณ
Paiboon1998@yahoo.com

บทนำ

“...ดอยอินทนนท์มีกวางผาอยู่นานแล้ว ตั้งแต่ก่อนมีการสร้างถนนถึงยอด ดอยอินทนนท์เมื่อกว่า 3 ทศวรรษที่ผ่านมา ชาวบ้านก็รู้มานานแล้ว แต่เขาก็ ยังไม่เห็นกับตา ปัจจุบันเฉพาะจุดกิ่วแม่ปานมีกวางผาประมาณ 60 ตัว และ เลียงผาประมาณ 4-5 ตัวเท่านั้น แต่ถ้าทั้งดอยอินทนนท์ น่าจะมีกวางผาและ เลียงผาราวๆ 100 ตัว กวางผาที่นี้สมบูรณ์กว่าที่ม่อนจอง (ที่มีจำนวนมากที่ สุด) กวางผาที่นี้กลับมาดังอีกครั้งประมาณปี พ.ศ. 2544 เมื่อมีมัลคอล์ม เทสท์ นักท่องเที่ยวเดินป่าผจญภัยเจอ กวางผาและเลียงผา นักท่องเที่ยวเดินป่าบาง กลุ่มก็เจอกับตาด้วย มัลคอล์ม เทสท์ก็เล่าให้มัลคอล์ม เทสท์ด้วยกันฟัง ทำนองมาแล้ว อวดให้กันฟังปากต่อปาก เจ้าหน้าที่ที่จุด start ก็ถาม/คุยกัน ได้ข่าว มัลคอล์ม เทสท์ก็เลยคุยกันว่าเราต้องอนุรักษ์ไว้”²

จากคำบรรยายเบื้องต้นเรื่องเกี่ยวกับสัตว์ป่าของชาวม้งบ้านขุนกลาง ทำให้ผู้เขียนเกิด ข้อสงสัย และกลายมาเป็นความสนใจใคร่รู้เกี่ยวกับระบบความรู้สัตว์ป่าของชาวม้ง กรณีความรู้ เกี่ยวกับกวางผา เลียงผา ของชาวม้ง เช่น คำถามว่าระบบความรู้สัตว์ป่าของชาวม้งเป็นระบบ ความรู้ท้องถิ่น (Local Knowledge System) อย่างไร แตกต่างจากความรู้แบบวิทยาศาสตร์ (Scientific Knowledge) อย่างไร หรือความรู้ท้องถิ่นเป็นระบบความรู้เฉพาะส่วน (Particular Knowledge System) อย่างไร ความรู้ท้องถิ่นเป็น Multi-dimensional knowledge ที่ขึ้นอยู่กับ ความซับซ้อนของเงื่อนไขระบบนิเวศ เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมอย่างไร

ความรู้เฉพาะถิ่นเกี่ยวกับสัตว์ป่าเป็นความรู้เฉพาะบุคคลอย่างไร ความรู้สัตว์ป่านี้ ประกอบด้วยอะไรบ้าง บนเงื่อนไขอย่างไร ชาวม้งจำแนกสัตว์ป่าอย่างไร ความรู้เฉพาะถิ่นเหล่านี้ กลายเป็น หรือปรับเอาความรู้วิทยาศาสตร์มาใช้ร่วมกันได้อย่างไร นั่นคือ ประสบการณ์ของ (อดีต) พรานป่า เป็นความรู้ที่เกิดจากปฏิบัติการ (Practical knowledge) ที่เกิดขึ้นเฉพาะเจาะจง

¹ บทความเสนอในการประชุมประจำปีทางมานุษยวิทยา ครั้งที่ 3 เรื่อง ทบทวนภูมิปัญญา ท้าทายความรู้ ระหว่างวันที่ 24-26 มีนาคม 2547 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ดลิ่งชัน กรุงเทพฯ

² สัมภาษณ์มัลคอล์ม เทสท์ท้องถิ่น ชาวม้ง, 2546.

ในพื้นที่ หรือกระบวนการสะสมความรู้ของพรานป่าเป็นอย่างไร อยู่บนเงื่อนไขอย่างไร ไม่ได้เป็นลักษณะทั่วไปทุกพื้นที่หรือสากล (Universal)³ ใช่หรือไม่อย่างไร

รวมทั้งคำถามเกี่ยวกับกระบวนการทัศน์ พรานป่ามองสัตว์ป่าในฐานะยาสมุนไพรรักษาโรค และอาหารธรรมชาติ ด้วยเงื่อนไขอย่างไร ส่วนนักอนุรักษ์มองสัตว์ป่าเป็นสิ่งมีชีวิตหรือทรัพยากรที่ใกล้สูญพันธุ์ ด้วยเงื่อนไขอย่างไร มุมมองของพรานป่ากับนักอนุรักษ์แตกต่างกันอย่างไร

บทความนี้ผู้เขียนต้องการอธิบายถึงลักษณะความรู้เฉพาะของชาวม้งเกี่ยวกับเลียงผา กวางผา ที่เป็นชุดความรู้แตกต่างไปจากความรู้เชิงวิทยาศาสตร์ที่เข้าใจกัน ขณะเดียวกันชาวม้งปรับใช้ความรู้ของกลุ่มชาติพันธุ์และผสมผสานกับความรู้แบบวิทยาศาสตร์ เพื่อสร้างอำนาจต่อรอง ในการที่ต้องเผชิญกับการกดดันจากเจ้าหน้าที่ป่าไม้และการติดตามของสังคมภายนอกว่าเป็นเผ่าพันธุ์ผู้ทำลายโดยไร้สำนึกที่ดีในด้านการอนุรักษ์ ในกระบวนการเช่นนี้น่าสนใจหรือไม่อย่างไร ชาวม้งจะทำได้สำเร็จหรือว่าจะล้มเหลวอย่างไร ผู้เขียนพยายามประมวลออกมาตามลำดับดังต่อไปนี้

1. สัตว์ป่ากับความรู้แบบวิทยาศาสตร์

เลียงผาอยู่พางพื้น	ภูเขา
หนวดกูดูเพราเขา	ไปล่าท้าย
รูปร่างอย่างแพะเอา	มาเปรียบ
ขนเหมือนสาบหมาบร่าย	กลิ้งกลิ้งเหมือนกัน ⁴

การสถาปนาความรู้เกี่ยวกับสัตว์ป่าให้เป็นแบบวิทยาศาสตร์มีขึ้นในสมัยที่ความรู้แบบตะวันตกเริ่มมีอิทธิพลในสังคมไทยราว 1 ศตวรรษเห็นจะได้ ความรู้เกี่ยวกับสัตว์ป่าเริ่มถูกเผยแพร่ในหมู่นักชั้นสูงของสังคมไทย เช่น งานวรรณกรรมที่สะท้อนชีวิตเลียงผาดังที่ยกมาเบื้องต้นนี้แล้ว เป็นต้น ต่อมาเรารู้จักชีวิตสัตว์ป่าเพิ่มมากขึ้นผ่านประสบการณ์ของอดีตนักล่าและเปลี่ยนบทบาทมาเป็นนักนิยมไพรในภายหลังด้วย เช่น ในหนังสือของ น.พ.บุญส่ง เลขะกุล เรื่อง ธรรมชาติานาสัตว์ (3 เล่ม) ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2504 และตีพิมพ์ซ้ำอีกครั้งในช่วงปี พ.ศ. 2537-2538 หรือความรู้ที่ผ่านการเรียนรู้ของอดีตนักอนุรักษ์ เช่น สิบ นาคะเสถียร (2528) เรื่อง “เลียงผา: ถิ่นที่อยู่อาศัยและพฤติกรรมบางประการ” ในฐานะหนึ่งในสัตว์ป่าสงวนของไทยที่ใกล้สูญพันธุ์

³ Jan Douwe van der Ploeg, “Potatoes and knowledge”, in Mark Hobert, ed. *An Anthropological Critique of Development: The Growth of Ignorance*. (London: Routledge, 1993) p. 212.

⁴ ภาพยนตร์โครงประพันธ์โดยเจ้าฟ้ากุ้ง อ้างใน บุญส่ง เลขะกุล, “สัตว์ในวรรณคดี”, ใน ธรรมชาติานาสัตว์ ๓, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี, 2538) น. 253.

บทบรรยายเกี่ยวกับสัตว์ป่าที่สะท้อนความรู้แบบวิทยาศาสตร์ ตั้งอยู่บนหลักการจำแนก แยกแยะ (Classification) สัตว์ป่าเสมือนวัตถุที่ถูกจับจอง (Passive Object) ที่ตัดขาดออกจากผู้สังเกต หรือคนอย่างชัดเจน ทำให้เนื้อความในบทบรรยายเหล่านี้มักจะไม่นำเสนอสัมพันธภาพระหว่างคนกับสัตว์ป่ามากนัก แม้ว่าหลายครั้งจะกล่าวถึงคนอยู่หลายตอน ตัวอย่างบทบรรยายลักษณะดังกล่าวเช่นว่า

“...เลียงผามีชื่อที่เรียกกันหลายชื่อ ทั้งชื่อไทยและชื่อต่างประเทศ คือ เยี่ยงผา แพะภูเขา แพะเขา คนภาคใต้เรียกว่า คูรัม โคร่า คนพื้นเมืองอินเดียเรียกว่า เซโร หรือ Serow Mountain goat, Goat antelope ส่วนกวางผา เรียกว่า Goral มีลักษณะแตกต่างกันคือ กวางผาตัวเล็กกว่าเลียงผา ตัวสีจาง เขากลม และสั้นกว่า เลียงผามีแอ่งน้ำตาเป็นรูมุดอยู่ด้านหน้าของเบ้าตา แต่กวางผาไม่มีแอ่งน้ำตา เลียงผาอยู่ในสกุล *Capricornis* ในประเทศไทยมี 2 ชนิดรอง (subspecies) คือ เลียงผาขาวดำ (*C. s. sumatraensis* Bechstein, 1799) และเลียงผาขาวแดง (*C. s. milneedwardsi*) ลักษณะเด่นของแต่ละชนิดรอง....”⁵

จากตัวอย่างภาพยี่ห้อโครงของเจ้าฟ้ากุ้ง คำบรรยายของน.พ.บุญส่ง เลขะกุล และการอธิบายของสิบ นาคะเสถียร ล้วนแล้วแต่อยู่บนพื้นฐานทางด้านชีววิทยา แต่มีระดับของความเป็นวิทยาศาสตร์มากน้อยต่างกันเท่านั้น หรือไม่ก็เป็นเรื่องความเชื่อที่โง่งมง่าย เป็นความเชื่อที่นำไปสู่การสูญพันธุ์ของสัตว์ป่า เช่น อังตืนหมี่เป็นยาโด๊ปเพื่อเพิ่มสมรรถนทางเพศ บำรุงกำลัง สมอลิงเป็นอาหารเสริมระดับจักรพรรดิ หรืออาหารฮ่องเต้ ฯลฯ หรือไม่ก็เป็นเรื่องของความน่าตื่นเต้นและการผจญภัยที่ท้าทาย แต่เรายังไม่ค่อยเห็นหรือเข้าใจเลียงผา กวางผาในมิติอื่นมากนัก โดยเฉพาะมิติทางด้านสังคมและวัฒนธรรมเมื่อมีกลุ่มชาติพันธุ์เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

กล่าวอีกอย่างหนึ่งได้ว่า ที่ผ่านมามีความเข้าใจเรื่องสัตว์ป่าถูกความรู้แบบวิทยาศาสตร์ (Scientific knowledge) ครอบงำเช่นเดียวกับความรู้ด้านอื่นๆ อีกด้านหนึ่งสังคมกลับละเลยความรู้ของท้องถิ่น (Local knowledge) ไปเสีย โดยเฉพาะความรู้ของกลุ่มชาติพันธุ์ส่วนน้อย (Indigenous knowledge) ชาวบ้านมักถูกนำเสนอภาพของการเป็นนักล่าสัตว์ป่าที่อันตรายและนักค้าสัตว์ป่าที่น่ารังเกียจของสังคม มากกว่าที่จะนำเสนอภาพในด้านศักยภาพของชุมชนท้องถิ่น เช่น การจัดองค์กรชุมชนเพื่อปกป้องและพิทักษ์สัตว์ป่า หรือมีก็น้อยมาก ความรู้ท้องถิ่นยิ่งมีความสำคัญมากขึ้นเมื่อไปเกี่ยวข้องกับชีวิตความเป็นอยู่และความอยู่รอดของชาวบ้าน ในแง่ของการสร้างที่ยืนในสังคม (Social space) ที่นับวันจะถูกเขี่ยออกไปอยู่ชายขอบของสังคมตลอดเวลา

⁵ บุญส่ง เลขะกุล, 2537, หน้า 287-294, และ 2538, หน้า 253. และ สิบ นาคะเสถียร, “เลียงผา: ถิ่นที่อยู่อาศัยและพฤติกรรมบางประการ”, เอกสารการสัมมนาสัตว์ป่าเมืองไทยครั้งที่ 6 คณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2528, หน้า 86-87.

2. ความรู้และความเชื่อที่ชายขอบ

ความรู้เกี่ยวกับสัตว์ป่าของชาวม้ง มีการจัดแบ่งสัตว์ป่าตามความรู้ของตนออกเป็นอย่างน้อย 8 ประเภทใหญ่ดังนี้

1. จำพวกสัตว์ปีก เช่น ไก่ป่า ม้งเรียกว่า ไก่กู๋ (Qaib Qus) นก ม้งเรียกว่า โน่ง (Noog) ทุกชนิด บางชนิดมีชื่อเฉพาะต่อท้าย
2. จำพวกสัตว์น้ำ เช่น ปลา ม้งเรียกว่า เจ้ ทุกชนิด
3. จำพวกแมลง ม้งเรียกว่า ก้า (Kab) ทุกชนิด
4. จำพวกสัตว์สี่เท้า จะมีชื่อเฉพาะแบ่งแยกออกมาไม่ใช่ว่าเป็นคำรวม เช่น หมูป่า (บัวเต้ Npua tej) เก้ง (ไก่อ้ว Kauv) กวางใหญ่ (หม้อลื้อ Moo Lwj) กวางผา (ซ่ายเซะ Sai Seb) เลียงผา (ซ่ายตุ้ Sai Dub) วัวป่า (ยูกู๋ Nyuj Qus) ควายป่า (ตือกู๋ Twm Qus) ช้างป่า (ตือกู๋ Ntxhw Qus)
5. จำพวกหนู ม้งเรียกว่า หน้า (Nas) ทุกชนิด เช่น หนู (หน้าจั่ว) กระรอกเล็ก (หน้าหยา) กระรอกใหญ่ (หน้าห้องตือ) กระรอกกลาง (หน้าเออะเวะ)
6. ไล่เตียน ม้งเรียกว่า จ๊วนะ (Cua Nab)
7. จำพวกงู ม้งเรียกว่า นะ (Nab) ทุกชนิด แต่จะมีชื่อเฉพาะต่อท้าย
8. จำพวกเลื้อยคลานสี่เท้า ม้งเรียกว่า นะกา (Nab Qa) ทุกชนิด แต่จะมีชื่อเฉพาะต่อท้าย เช่น จระเข้ (นะก่าล่อ) ตะกวด (นะกา) ตุ๊กแก (นะกาอะโก)

นอกเหนือไปจากเกณฑ์ที่ชาวบ้านใช้จำแนกสัตว์โดยทั่วไป ที่ดูจากลักษณะภายนอกกับลวดลายของตัว เช่น หมูป่าจุมูกยาว ขาวเรียวยาวไม่เหมือนหมูบ้าน บางอย่างฟังเสียงร้อง เช่น ตุ๊กแก แล้วยังพบว่า ชาวม้งยังแยกย่อยลงไปลึกกว่านั้น ผ่านการสังเกตชีวิตสัตว์ด้วย ค่อนข้างการจำแนกชีวิตสัตว์ของชาวม้ง แทบจะไม่ต้องทำความเข้าใจใดๆ แต่เมื่อพิจารณาให้ลึกซึ้งจะเห็นว่า ชาวม้งสังเกตเห็นความลับในธรรมชาติเกี่ยวกับสัตว์ป่า แล้วทำความเข้าใจในกฎธรรมชาติก่อให้เกิดเป็นความรู้มาสู่การธำรงรักษาความเป็นชาติพันธุ์ของตน หรือเป็นทำนองดูสัตว์ป่าแล้วย้อนมาดูสังคมของตนเอง

“สัตว์ป่าต้องผสมพันธุ์เฉพาะของมันเอง เช่น อินทรีผสมอินทรี หมูป่าผสมประเภทหมู ไม่เหมือนคนไทยแต่งงานกับม้ง ม้งแต่งงานกับกะเหรี่ยง แต่งกับฝรั่ง ไม่เหมือนกัน หมูไม่ผสมกับเก้ง เก้งไม่ผสมกับกวาง จระเข้ไม่ผสมกับตะกวด ตุ๊กแกไม่ผสมกับจิ้งจก นกกาไม่ผสมกับอินทรี นกอีแพะท้องเหลืองกับนกอีแพะท้องเหลือง นกอีแพะท้องดำต้องผสมกับท้องดำ แต่คนไม่จำกัดสมัยก่อนม้งก็เชื่อถือให้แต่งงานเฉพาะในเผ่าตัวเอง ไม่ให้แต่งงานข้ามเผ่า เช่น แต่งกับกะเหรี่ยงจะถูกประณามว่าคนนี้นิสัยไม่ดี ทุกคนก็เลยกลัวไม่กล้าไป

แต่งงานกับเผ่าอื่น แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีปัญหา เพราะเป็นความรักของเขา เดี่ยวนี้
เป็นสังคมเปิดแล้ว”⁶

ส่วนความเชื่อเรื่องสัตว์ป่าเป็นยาสมุนไพร ที่ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นความจริง เช่น กวางผา
เลี้ยงผา อังเลิบเท้าจะมีดีอยู่ และน้ำมันไขกระดูกเลี้ยงผา กลายเป็นข้อโต้เถียงเกี่ยวกับความเชื่อ
ของชาวบ้านกับความเชื่อแบบวิทยาศาสตร์ที่ถือเป็นวิทยาศาสตร์คลาสสิก เช่น ในคำบรรยายของ น.
พ.บุญส่ง เกี่ยวกับความเชื่อของชาวบ้าน (แบบผิดๆ) ในเรื่องน้ำมันเลี้ยงผามีสรรพคุณรักษา
อาการฟกช้ำดำเขียว หรือแม้กระทั่งต่อกระดูกที่หักได้

“...โดยเหตุที่มันวิ่งได้ไปตามหน้าผาอันสูงชันได้อย่างน่าอัศจรรย์นี้แหละ ชาว
บ้านจึงพากันเชื่อไปว่า สัตว์นี้เวลาพลัดตกลงมาจากหน้าผาสูงถึง
กระดูกหักแล้ว มันจะเอาลิ้นเลียแข้งขาที่หักนั้นให้กระดูกติดกันแข็งแรงได้ดัง
เดิมภายในเวลาประเดี๋ยวเดียว หากว่าเป็นเช่นนั้นแล้ว โรงพยาบาลศิริราช
โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ หรือโรงพยาบาลกลาง น่าจะเลี้ยงเจ้าเลี้ยงผาไว้สัก
2-3 ตัว เอาไว้หัดให้มันเลียสมานกระดูกบ้างทำจะดี...ด้วยความเชื่ออย่างจริง
จังอย่างว่านี้แหละ ข้าพเจ้าเคยเห็นชาวบ้านป่าแต่งตัวพะรุงพะรังจนบอกไม่
ถูกว่าเป็นชาติอะไร แต่บางคนบอกว่ามาจากทิเบตหรือฮิสซัม หอบหิ้วเอาเขา
สัตว์ต่างๆ จากอินเดียและฮิสซัมมาขาย แล้วเอากระดูกและกะโหลกสัตว์
หลายอย่างมาใส่กระโถยเคียวขายด้วย...แถมบอกว่ามีกระดูกเลี้ยงผาด้วย และ
แก้ให้ซื้อน้ำมันที่แก้เคียวนั้นว่า น้ำมันเลี้ยงผา... แล้วประกาศสรรพคุณยา
น้ำมันเลี้ยงผาของแกว่า แก่ช้ำนอกช้ำใน กระดูกหัก กระดูกเดาะ ทาหาย ฯลฯ...
ฟังดูซุกจะเลื่อมใส แต่เพื่อนเขาบอกว่า เขาไปยื่นใกล้ๆ กระโถยแล้วสงสัยว่า
จะมีกระดูกแพะหรือกระดูกหมาปนอยู่มาก...”⁷

แต่ชาวบ้านโต้แย้งว่า ไขกระดูกเลี้ยงผา ไม่ใช่ไขมันเลี้ยงผาอย่างที่เข้าใจกันคลาด
เคลื่อน มนุษย์เองก็มีไขกระดูกเช่นกัน ชาวเมืองตมเอาไขข้างในกระดูกเลี้ยงผามาทาส่วนที่กระดูก
ร้าวหรือกระดูกหัก 6-7 วันช่วยให้กระดูกติดเร็ว ดีที่อังเลิบเท้าเลี้ยงผา เอามือขูดนิดเดียวใส่น้ำ
ร้อนชงดื่ม และเลือดเลี้ยงผา คนที่ทรุด ตัวซีดไปโรงพยาบาลรักษาไม่หาย กินเลือดเลี้ยงผาแห้ง
เป็นยาบำรุงร่างกาย

จากประสบการณ์ของพรานป่าชาวม้ง พบว่า เขาสะสมประสบการณ์ความรู้ ความ
ชำนาญไพรเฉพาะตน ในการล่าสัตว์ครั้งหนึ่งๆ พรานป่าจะต้องอาศัยความรู้หลายอย่างที่
ประกอบสร้างขึ้นจนเป็นองค์ความรู้เกี่ยวกับสัตว์ป่าคือ

⁶ สัมภาษณ์ นายอิง แซ่วะ, 28 มกราคม 2547.

⁷ อ้างแล้ว บุญส่ง เลขะกุล, เล่มเดิม, 2537, หน้า 290-291.

1. การรู้เส้นทางเดินป่า หรือภูมิประเทศ เช่น จุดที่จะไป ผ่านเขาที่สูง ระยะเวลาไกลหรือใกล้ จุดหน้าผามีเส้นทางเข้าที่เส้นทาง ถ้ามีเส้นทางเดียวก็ต้องไปให้ได้ ต้องคำนวณเส้นทางและจุดที่จะอยู่ดู/ส่องสัตว์

2. ทิศทางลม ตรงจุดที่จะมองดู เช่น ตัวเราอยู่ต่ำ...ลมพัดไปทางหน้าผา ก็ไม่มีทางจะเห็นกวางผาได้ เพราะมันได้กลืนตัวเรา เป็นต้น

3. เรื่องนี้ ถ้ากวางผา หรือสัตว์ป่าได้กลืนก็จะไม่มา แต่ถ้ากลืนหมดก็เป็นเกลือ บริเวณนั้นก็เหมือนโป่งที่สัตว์ชอบมากินก็เป็นผลดี หมายความว่า ฉี่ใหม่ไม่ดีเพราะเหม็น แต่ถ้านานระยะหนึ่งหมดกลืนเหม็นก็กลายเป็นแร่ธาตุที่สัตว์ป่าต้องการ

4. เสียง การดูสัตว์จะต้องไม่ส่งเสียงดัง เพราะจะทำให้สัตว์ตื่นกลัวและหนีไป หรือหลบซ่อนตัวไม่ปรากฏออกมาให้เห็นตามปกติ

5. สีเสื้อผ้า สีแสดและสีขาวไม่ดี หรือสีฉูดฉาดจะเป็นที่ดึงดูดของสัตว์ การสวมเสื้อผ้าต้องให้กลมกลืนกับธรรมชาติมากที่สุด

6. ต้องรู้นิสัย/สัญชาตญาณของสัตว์ป่า เช่น เวลาออกตากแดด ช่วงเวลาออกหากิน เวลานอนพักผ่อน เช่น หมูป่าช่วงนี้ (หนาว) จะออกหากินเขตบริเวณที่มีลูกก่อ กวางผา เข้าป่าดงช่วงแล้ง ช่วงหน้าหนาว กวางผาจะอยู่ที่หน้าผา กวางผามีเวลาออกหากิน 2 ช่วงเวลาคือ ช่วงเช้าประมาณ 9 โมงเช้า และช่วงบ่ายประมาณบ่าย 3 โมงเย็น เป็นต้น กวางผาบางตัวออกตากแดดทั้งวันก็มี กวางผาไม่เดินขึ้นลงดอย แต่จะอยู่ในระดับเดียว ยืนบนก้อนหิน เข้าป่าพุ่มไม้ กินหญ้า ส่วนเลี้ยงผามีสัญชาตญาณ กลางคืนหากินจากต้นไม้สูง (ขึ้นดอย) ตกเข้าขึ้นมาก็ต้องนอน กินหญ้าถึงไหนก็นอนตรงนั้น เวลาแสงอาทิตย์ออก มันจะตากแดดนาน 30 นาที แล้วก็เข้าไปในป่าเดินลงดอยไปเรื่อยๆ

7. สายตาต้องดี ต้องดูหรือสังเกตเห็นความแตกต่างระหว่างก้อนหินกับเลี้ยงผาที่นอนบนก้อนหิน มีครั้งหนึ่ง นายยิ่ง ชี้ที่จุดสูงสุดของก๊วแม่ปานให้เจ้าหน้าที่ สกว. และนักศึกษาจากกรุงเทพฯ ว่า เห็นเลี้ยงผาให้เตรียมกล้องถ่ายรูปไว้ แต่เจ้าหน้าที่ สกว. ไม่เชื่อคิดเองว่าเป็นก้อนหินจึงไม่เตรียม ส่วนนักศึกษาเชื่อชาวบ้านเตรียมกล้องไว้ พอเลี้ยงผาลุกขึ้น นักศึกษาสามารถถ่ายภาพได้ทัน แต่เจ้าหน้าที่ สกว. ถ่ายรูปไม่ทัน

มังไม่บันทึกความรู้เป็นลายลักษณ์อักษร แต่จะใช้วิธีการจำเอาไว้และเล่าถ่ายทอดให้ลูกหลานสืบต่อมา ในอนาคตจะค่อยๆ เปลี่ยนไป เนื่องจากภาษาไทยเริ่มเข้ามาอิทธิพลในชีวิตของชาวม้งมากขึ้น ความรู้ส่วนใหญ่เกี่ยวกับกวางผาของชาวม้งเป็นความรู้เก่าที่สะสมสืบทอดต่อกันมาที่นำมาใช้ใหม่ แต่ความรู้เกี่ยวกับชีวิตเลี้ยงผาบางส่วน ถือว่าเป็นความรู้ใหม่ที่ชาวม้งเพิ่งสะสมพอกพูนขึ้นจากการค้นพบใหม่ในบทบาทใหม่ในฐานะนักอนุรักษ์สัตว์ป่าในปัจจุบัน

พรานบางคนได้ความรู้จากปู่ย่าตายาย สมัยเด็กไปล่าสัตว์กับผู้ใหญ่ เช่น ผู้ช่วยยิ่ง อดีตพรานป่า เล่าว่า “ตอนวัยรุ่นก็ไปกับพ่อ เป็นเหมือนผู้ช่วย พอพาไปจวนรู้พื้นที่ ครั้งที่สองก็ไปเอง เคยล่าก๊ว กวาง หมูป่า กวางผา ลิง ชะนี เจอะอะไรก็เอาหมดเลย เอาไว้แต่นกอย่างเดียว”

แรกๆ ใช้หนังสือฝึกฝึกความแม่นยำ ต่อไปก็เอาหน้าไม้ ต่อไปก็เอาปืน พอแม่นยำก็ใช้อาวุธที่มีประสิทธิภาพสูงขึ้น ใช้แรงมากขึ้น รู้จักกลไกและความอันตราย หรือความรู้เรื่องอาวุธปืน ถ้าเทียบป่าแบบเจอไม่เจอก็ไม่เป็นไรใช้ปืนกับ แต่ถ้างัดใจไปเอาสัตว์ใหญ่ต้องเอาปืนลูกซองไป เพราะมันเร็ว ปืนกับจริงจัง แรงกว่าปืนลูกซอง แต่เข้าใส่ลูกได้ครั้งละ 2 ลูก ลูกซองเบอร์ 9 มี 9 ลูก ใน 1 ลูก สัตว์ใหญ่ต้องใช้ลูก 9 ยิง เช่น หมู เก้ง กวาง ปืนลูกปลาย เบอร์ 10 มี 100 ลูก, ลูกปืนเบอร์ 12 มี 70 ลูก

นอกจากความรู้แล้วยังเกี่ยวข้องกับความรู้สึกที่รุ่มร่ามของชาวบ้าน ซึ่งให้เห็นถึงสุนทรียะของตนผ่านการอธิบายรอยเท้าของกวางผา

“รอยเท้าตัวเมียจะป้อมกว้าง แต่รอยเท้าของตัวผู้จะยาวแคบกว่า เส้นหัวของรอยเท้าตัวผู้จะมีอำนาจมากกว่า มีศักดิ์ศรีกว่าชนิดหนึ่ง สมกับที่จะเป็นรอยเท้าของตัวผู้ ไม่ว่ากวางผา เลียงผา เปรียบเทียบกับรอยเท้าผู้ชายที่ใหญ่กว่าผู้หญิงเป็นพื้นฐานของความเชื่อของเผ่าม้ง”⁸

การล่าสัตว์ได้ออกไปป่า ถือว่าเป็นลูกผู้ชายแท้ เพราะในป่ามีอันตรายมากมาย มีเสือ หมี คนที่กลัวก็จะไม่กล้าไปเข้าป่าล่าสัตว์ คนใจไม่ถึงก็ไม่กล้าเข้าป่า ลูกผู้ชายแท้ ก็อยากจะเจอเสือ หมี เพราะไม่กลัว มันจะเข้ามาหาคน แต่คนที่กลัวเขาก็ไม่อยากจะเจอ เพราะมันมีเรื่องเล่าของความน่าเกรงขามของสัตว์อันตรายเหล่านี้ เคียวนี่ไม่มีลูกผู้ชายแท้แล้ว เป็นผู้ชายเหมือนกัน แต่ไม่ใช่ลูกผู้ชายแท้ ตัวอย่างลูกผู้ชายแท้คนหนึ่งยังมีชีวิตอยู่ (บ้านขุนวาง) ปัจจุบันมีอายุ 70 กว่าปี เป็นคนใจถึง เจอหมูปิ่นตันไม้ เขาเกาะต้นไม้ไม่ให้หมีลง แล้วยิงหมี เขาเคยยิงหมูป่าไม่ตาย หมูป่ากัดนิ้วโป้งขาดตามลำข่าหมูจนได้ ผ่าท้องเห็นนิ้วอยู่ในท้อง นี่เป็นลูกผู้ชายแท้ ตรงกันข้ามพรานป่าบางคนกลัวเกรง เวลาเห็นรอยเท้าเสือ ยังต้องรีบหนี ลูกผู้ชายแบบนี้ไม่ใช่ลูกผู้ชายแท้ๆ

3. จากพรานไพรสู่นักอนุรักษ์สัตว์ป่า

ชาวม้งเปลี่ยนกระบวนการทัศนจากนักล่าอาชีพสู่นักอนุรักษ์สัตว์ป่า จากเงื่อนไขภายในและปัจจัยภายนอก คือ ประการแรก ภายในจิตใจของพรานเก่าไม่อยากจะล่าสัตว์แล้ว ส่วนคนรุ่นใหม่เองก็ไม่มีใครอยากเป็นพราน (คนรุ่นก่อนๆ เขาเป็นพรานจริงๆ ไม่ใช่พรานยิงสัตว์เล่น พรานป่ายิงสัตว์มาเป็นอาหารและเป็นยาสมุนไพร) ประการที่สอง ในช่วงที่ชาวบ้านได้เป็นภาคีและได้รับรู้จากสื่อ หนังสือว่าเลียงผาและกวางผาเป็นสัตว์ป่า 2 ชนิดใน 15 ชนิดที่เป็นสัตว์ป่าสงวน⁹ จากพรานป่ามาเป็นนักอนุรักษ์ เกิดความรู้สึกรักและหวงแหนสัตว์ป่า พรานป่าเหล่านี้เคยเข้าร่วมอบรมเรื่องการอนุรักษ์ 5 วัน 5 คืน เช่น ผู้ช่วยยิง และพรานแยง เป็นต้น

⁸ สัมภาษณ์นายอิง แซ่วะ, 28 กุมภาพันธ์ 2547.

⁹ พ.ร.บ. สงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ. 2535 ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 109 ตอนที่ 15 วันที่ 28 กุมภาพันธ์ 2535 ปรากฏบัญชีสัตว์ป่าสงวน 15 ชนิดคือ นกเจ้าฟ้าหญิงสิรินธร แรด กระซู่ กูปรี (โคไพร)

“หยุดล่ากันตอนปี 2530 มีเจ้าหน้าที่ ป่าไม้ ฝ่ายปกครองมาแนะนำว่าสัตว์ป่า มีชีวิต หากินเอง อย่าไปล่า ถ้าทุกคนล่าสัตว์จะสูญพันธุ์ จะเก็บไว้ให้ลูกหลาน คนไทยในประเทศไทยได้ดูได้เห็น เราก็มาคิดว่า เราเองเวลาอยู่กับเราก็ดี เราก็รักชีวิตของตัวเอง สัตว์ก็รักชีวิตเหมือนกัน ตอนนั้นชาวบ้านเชื่อเจ้าหน้าที่ครึ่งหนึ่ง ที่เหลือก็ยังไม่เชื่อ...พอความเจริญเข้ามา หากินเนือง่าย บางคนก็ ชี้เกียจเข้าป่า ก็ลดลงไปจนแทบจะหมด...”¹⁰

และประการที่สาม จำนวนสัตว์ป่าลดน้อยลง พรานป่าชาวมังส่วนใหญ่หยุดล่าสัตว์ใน นานกว่า 10 ปีแล้ว โดยให้เหตุผลว่าชี้เกียจเดินป่า สัตว์ก็หายากขึ้น แต่ “ความชี้เกียจ” ไม่ใช่ชี้ เกียจสันหลังยาวในความหมายตามอักขระ แต่สืบเนื่องเพราะมีเงื่อนไขคอยกำกับไว้ด้วย เงื่อนไขที่ว่่านั้นคือ ภาวะเศรษฐกิจและสังคม ชาวบ้านทำทางประกอบว่า “ถ้าเข้าป่าบ่อย คนอื่น เขาก็ได้มอเตอร์ไซด์ เข้าป่าบ่อยๆ ขึ้นอีก คนอื่นเขาก็ขับรถยนต์” หมายความว่า การแคว่ป่า เพื่อล่าสัตว์ในสมัยนี้กลายเป็นเรื่องสิ้นเปลืองและเสียเวลาการทำมาหากินไปอย่างน่าเสียดาย การแคว่ป่าล่าสัตว์ไม่เกิดประโยชน์ใดต่อครอบครัวผู้ไปทำการผลิตเพาะปลูกดีกว่า บาง คนก็เพิ่งจะเลิกเข้าป่าได้เพียง 2 ปี ทั้งๆ ที่ใจรักการแคว่ป่ามาก แต่เนื่องจากเป็นสมาชิก อบต. ที่ตนต้องรับภาระหน้าที่ และเป็นตัวแทนชาวบ้าน จึงยุติการล่าสัตว์ไปโดยปริยาย เป็นต้น

มุมมองต่อเรื่องการล่าสัตว์ และการแคว่ป่า ชาวบ้านล่าสัตว์เพื่อเป็นอาหาร แม้ว่าจะแฝง ไปด้วยความสนุกสนาน ความท้าทาย และการเสี่ยงโชค แต่การล่าสัตว์ไม่ใช่เป็น “เกมส์กีฬา” อย่างที่เกิดขึ้นในป่าอุทยานฯ ของประเทศตะวันตกบางแห่ง เดิมนี่ก็ยังมี การ “แคว่ป่า” เทียวป่า ล่าสัตว์ ถ้าเจอก็จะล่า แต่ถ้าไม่เจอก็ถือว่าไปเทียว สะสมประสบการณ์ สนุกสนาน ซึ่งไม่แตกต่างจากเมื่อก่อนขณะเดียวกันชาวบ้านอนุรักษ์สัตว์ ก็เพื่อสงวนพันธุ์สัตว์ไว้สำหรับเป็นยา สมุนไพรยามจำเป็น ซึ่งแตกต่างจากนักอนุรักษ์ที่จะอนุรักษ์เพื่อให้ลูกหลานดูในอนาคต หรือ เพื่อสมดุลทางนิเวศวิทยา ทั้งการล่าสัตว์และการอนุรักษ์สัตว์ป่าของชาวมังล้วนมีเหตุผลที่ไป ที่ มา เป็นเรื่องที่สัมพันธ์กับความมั่นคงของชีวิตที่จับต้องได้ทั้งสิ้น ไม่ได้เป็นเรื่องเพ้อฝันร่ร่อย

เรื่องสัตว์ป่าเด็กๆ ก็ยังรู้อยู่ แต่ไม่ได้ออกไปล่าจริงๆ การเอาตัวรอดก็ยังมียอยู่ ความรู้ที่ จะหายไปคือ เรื่องการใช้อาวุธ ประสบการณ์ในป่า เพราะใช้เวลาไปกับการศึกษาในโรงเรียน คน สมัยใหม่ ไม่มีความรู้ในป่าแล้ว เพราะไม่ได้เข้าป่าจะมีแต่ความรู้ในโรงเรียนซึ่งเป็นความรู้อีก แบบหนึ่ง

ควายป่า ละอง (ละมั่ง) สมัน เลียงผา กวางผา นกแก้วแล้วท้องดำ นกกระเรียน แมวลายหินอ่อน สมเสร็จ เก้ง หม้อ และพะยูน

¹⁰ สัมภาษณ์ผู้ช่วยยิง, 28 กุมภาพันธ์ 2547.

4. “การอนุรักษ์” สนามประลองอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ม้ง

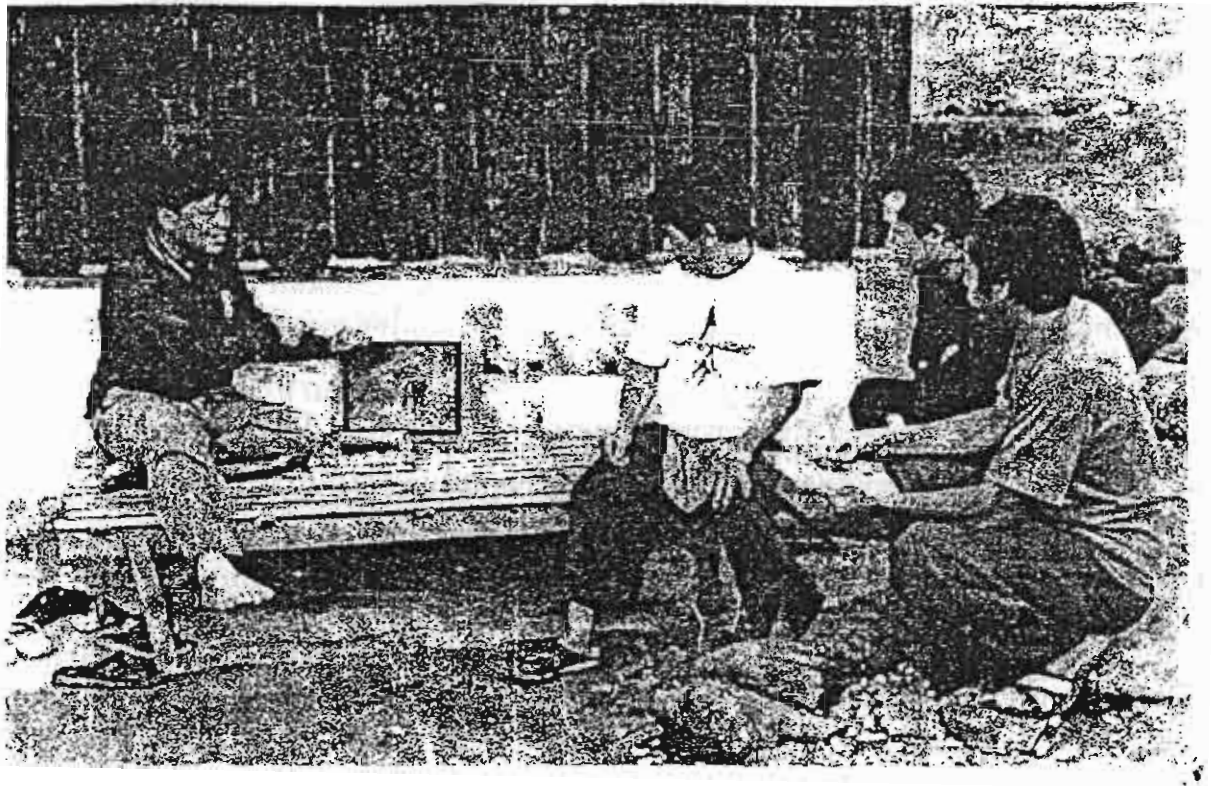
ในการสร้างอำนาจการต่อรองกับรัฐและกรมป่าไม้ โดยเฉพาะเจ้าหน้าที่อุทยานฯ นั้น ชาวม้งได้สร้างปฏิบัติการและคิดค้นแนวทางการต่อสู้ใหม่ๆ บนเวทีของ “การอนุรักษ์” ที่เป็นการคิดริเริ่มสร้างสรรค์ของกลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูง ความคิดริเริ่มด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชาวม้งปรากฏอย่างน้อยในเรื่องของการอนุรักษ์สัตว์ป่าในพื้นที่อุทยานฯ ดอยอินทนนท์ เพื่อสร้างโอกาสในการนำเสนอภาพนักอนุรักษ์ ตอบโต้คำกล่าวหาจากภายนอกว่าเป็น “ชาวเขาทำลายป่า”

ปัจจุบันจำนวนราษฎรตั้งถิ่นฐานถาวรในอุทยานฯ ดอยอินทนนท์ ไม่น้อยกว่า 5,000 คน หรือกว่า 30 ชุมชน และนักท่องเที่ยวเข้ามาใช้บริการในอุทยานฯ ดอยอินทนนท์ ไม่น้อยกว่า 800,000 คนต่อปี ทั้งคนในและคนนอกอุทยานฯ เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ทรัพยากรสัตว์ป่าอยู่ในสภาพวิกฤตและฟื้นตัวได้ยาก ทั้งกลุ่มชาติพันธุ์และนักท่องเที่ยวจะทำให้สัตว์ป่าที่อาศัยอยู่ได้รับผลกระทบหรือถูกรบกวนอย่างมากมาย ทั้งโดยตรง เช่น การล่าเพื่อเป็นอาหาร การพัฒนาและบุกเบิก และทำลายพื้นที่ที่เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์ชนิดต่างๆ และโดยทางอ้อม เช่น เสียงจากรถยนต์ต่างๆ ที่ใช้เส้นทางต่างๆ เสียงจากนักท่องเที่ยว มลพิษของอากาศที่เกิดจากไอเสียของรถยนต์ การกักเก็บน้ำตามแหล่งน้ำต่างๆ เพื่อใช้ในการเกษตรแผนใหม่ การปนเปื้อนของสารเคมีที่เป็นอันตรายต่อสัตว์ ทั้งในดินและตามแหล่งน้ำ ชยะ ฯลฯ¹¹

แต่กลุ่มชาติพันธุ์เท่านั้น ที่ถูกสังคมประณามว่าเป็นคนกินป่า โดยเฉพาะชาวม้ง ภาพลักษณ์ (Image) อันเลวร้ายของชาวม้ง ในสายตาของคนไทยทั่วไป ภาพหนึ่งคือ เป็น “ผู้ร้าย” ทำลายป่าและระบบนิเวศ ทำให้ชาวม้งต้องรุกขึ้นมาเผชิญหน้า ทำทนาย และตอบโต้ในเชิงสร้างสรรค์ ด้วยการจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์กวางผา เลียงผา เพื่อนำเสนอภาพพจน์ของคนม้งเสียใหม่ คือภาพพจน์ของนักอนุรักษ์สัตว์ป่า ชาวม้งกลุ่มหนึ่งที่บ้านขุนกลางได้จัดตั้ง “กลุ่มอนุรักษ์กวางผา เลียงผา ชาวเขาเผ่าม้ง เขตอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ จ.เชียงใหม่” ขึ้นในปี พ.ศ. 2544

เริ่มแรกนายยิ่ง แห้วะ ไม่ค่อยสนใจเรื่องการอนุรักษ์สัตว์ป่า แต่หลังจากได้มีโอกาสไปรับการอบรมมัคคุเทศก์ท้องถิ่น ในโครงการของอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ ช่วงเวลา 3 ปีที่ผ่านมา (พ.ศ. 2541) และได้เป็นมัคคุเทศก์ โดยปี พ.ศ. 2544 ได้ปฏิบัติงานอย่างจริงจัง พานักท่องเที่ยวเดินป่า เขาม้งเชิญเข้าไปเจอกวางผา เลียงผา เขาจึงได้เข้าไปปรึกษากับเจ้าหน้าที่อุทยานฯ หลายครั้งว่าจะทำอะไร ที่ชาวบ้านจะรักษากวางผา เลียงผาบริเวณก๊วแม่ปานตรงนั้นเอาไว้ได้ จนกระทั่งต่อมา นายยิ่ง แห้วะ ได้นัดผู้ช่วยหัวหน้าอุทยานฯ ฝ่ายวิชาการ พร้อมกับชวนนายโต่ง แซ่ลี ผู้ใหญ่บ้าน บ้านขุนกลาง และนายไตรวิทย์ แซ่ยะ สมาชิก อบต. บ้านขุนกลาง เข้าไปร่วมปรึกษาหารือเรื่องการอนุรักษ์กวางผา เลียงผาด้วย

¹¹ อ้างใน สถาบันวิจัยเพื่อพัฒนาประเทศไทย, *ประมวลความรู้เรื่อง อุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์* (กรุงเทพฯ: กรมป่าไม้ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์การเกษตร, 2540) หน้า 58.

“ชาวม้งกำลังประชุมปรึกษาหารือกันเรื่องการอนุรักษ์กวางผา เลียงผา, พ.ศ. 2546”

นายอิง แซ่วะ และเพื่อนร่วมงาน คิดว่า กวางผา เลียงผา เหลือจำนวนน้อยมาก บริเวณดอยอินทนนท์เหลือเพียงไม่กี่แห่งแล้ว ประมาณ 2-3 แห่งเท่านั้น บริเวณจุดกึ่งแม่ปานจะมีกวางผา เลียงผาหลายสิบตัว มากกว่าที่อื่น ชาวนบ้านกลุ่มนี้ จึงมีความคิดว่า ถ้าเขาไม่รักษาแล้วจะไม่มีใครรักษา ถ้าเขาไม่ช่วยกันดูแล แล้วจะไม่มีใครดูแล ลำพังเจ้าหน้าที่อุทยานฯ เองก็คงจะดูแลไม่คอยทั่วถึงอยู่แล้ว ถ้าไม่ดูแล ไม่รักษา ไม่อนุรักษ์ แล้วสัตว์ป่าจะสูญพันธุ์ไป ลูกหลานของพวกเขาจะไม่มีกวางผา เลียงผาไว้ใช้ประโยชน์ยามจำเป็นภายภาคหน้า

ดังนั้น ชาวนบ้านกลุ่มนี้จึงจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์กวางผาและเลียงผาขึ้น เริ่มแรกกลุ่มตั้งขึ้นจากชาวนบ้านเพียง 3 คน ต่างต้องเสียสละเวลา ค่าใช้จ่าย และยังมีลูกที่ม่ออีกหลายคน รวมทั้ง ยังมีเจ้าหน้าที่อุทยานฯ อีก 2 คนเป็นทีมงานเดียวกัน (เจ้าหน้าที่อุทยานฯ ถูกส่งมาช่วย) พวกเขาคิดว่า ถ้าทำการอนุรักษ์สัตว์ป่าเหล่านี้ไว้ได้ ชื่อเสียงจะได้ตกอยู่ที่ตัวเขาเอง หรือบุคคลใดบุคคลหนึ่ง แต่ชื่อเสียงที่ดีจะตกแก่เผ่าม้งทุกคน ซึ่งจะทำให้ไม่เสียชื่อเสียงว่า ม้งฆ่าสัตว์ป่า หรือทำลายป่า

หลังจากที่ชาวนบ้านริเริ่มการอนุรักษ์กวางผา เลียงผา ฝ่ายอุทยานฯ ก็สนับสนุนเจ้าหน้าที่ และยานพาหนะรับส่งชาวนบ้าน เพื่อเข้าไปติดตามสำรวจพฤติกรรมของกวางผา และเลียงผา ในป่า ในปัจจุบันโครงการนี้ได้รับการสนับสนุนเงินทุนในการดำเนินโครงการจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว. ภาคเหนือ) ผ่านโครงการวิจัยท้องถิ่น ในปี พ.ศ. 2545 และผลงานส่วนหนึ่งอุทยานฯ ได้นำข้อมูลใส่ไว้ในฐานข้อมูลคอมพิวเตอร์เพื่อการท่องเที่ยวด้วย

5. เศรษฐศาสตร์การเมืองการอนุรักษ์ธรรมชาติ

ในขณะที่กรมป่าไม้สร้างภาพตัวแทนของการอนุรักษ์ในรูปแบบของอุทยานฯ ก็พบว่าอุทยานฯ ได้รับผลประโยชน์ ทั้งทางตรงและทางอ้อม ผลประโยชน์ทางตรง กรณีอุทยานฯ ดอยอินทนนท์นั้น อย่างน้อยปรากฏดังนี้ 1. งบประมาณสนับสนุนทั้งจากหน่วยงานต้นสังกัดในการดำเนินโครงการพัฒนา/ปรับปรุงแหล่งท่องเที่ยว เช่น งบประมาณจำนวน 10 ล้านบาทจากเงินกู้เพื่อกระตุ้นเศรษฐกิจ นำมาใช้ในการปรับปรุงที่กางเต็นท์แห่งใหม่¹² 2. งบประมาณในการอบรมมัคคุเทศก์ท้องถิ่น 3. อุทยานฯ ได้เงินทุนดำเนินโครงการวิจัยอนุรักษ์กวางผา เลียงผา (งบประมาณจำนวน 100,000 บาท) จากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว. ภาคเหนือ) 4. อุทยานฯ ได้รับเงินทุนสนับสนุนจากบริษัทผลิตไฟฟ้า ECGO สร้างอาคารเฉลิมพระเกียรติ ณ ที่ทำการอุทยานฯ และปรับปรุงเส้นทางเดินป่าบริเวณกัวแม่ปาน นอกเหนือไปจากผลประโยชน์ด้านงบประมาณที่อุทยานฯ ได้รับโดยตรง อุทยานฯ สามารถนำเสนอภาพตัวแทนของหน่วยงาน "อนุรักษ์" ทรัพยากรธรรมชาติที่แบกรับภาระอยู่อย่างหนักอึ้ง แต่เปิดโอกาสให้ "ชาวบ้านมีส่วนร่วม" ในกิจกรรมเชิงอนุรักษ์อีกด้วย¹³

ในช่วงเดือน พฤศจิกายน-กุมภาพันธ์ ปีนี้และปีที่ผ่านมา (2546-2547) ชาวบ้านเล่าว่า ไม่ค่อยเห็นกวางผาและเลียงผา เนื่องจากถูกรบกวนจากคณะสำรวจของอุทยานฯ โดยชาวบ้านไม่มีส่วนเกี่ยวข้อง ชาวบ้านกลุ่มนี้ที่เคยร่วมงานกับเจ้าหน้าที่อุทยานฯ สำรวจชีวิตกวางผา เลียงผาก็ถูกปฏิเสธ เจ้าหน้าที่อุทยานฯ รับชาวปกาเกอะญอ จากเขตอำเภอแม่แจ่มมาทำหน้าที่ผู้ช่วยสนามแทน กีดกันชาวม้งหรือกลุ่มอนุรักษ์ออกจากกระบวนการศึกษาอย่างมีส่วนร่วมที่เคยมีมาแต่เดิม ประเด็นนี้เป็นที่วิพากษ์วิจารณ์ของชาวบ้านภายในกลุ่มอนุรักษ์อย่างหนักว่า นอกจากเจ้าหน้าที่อุทยานฯ บริหารงบประมาณอย่างไม่โปร่งใส เนื่องจากรับปากชาวบ้านว่าจะพาชาวม้งไปดูงานสัตว์ป่าด้วยงบประมาณที่เหลืออยู่ แต่ก็เงียบหายไป นอกจากนั้นยัง "เด็ดขาด" ความรู้ที่ชาวบ้านสั่งสมมาแล้วนำไปแสวงหาผลประโยชน์ในรูปของผลงานและเสนอโครงการศึกษากวางผาในเขตอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ เพื่อรับงบประมาณจากต้นสังกัดมาทำวิจัยต่อเนื่อง โดยชาวม้งที่เคยมีบทบาทก็ถูกทำให้เหมือนไร้ตัวตน ร่องรอยหายไปในปัจจุบัน ชาวบ้านบ่นว่าเป็นเรื่องที่ไม่ยุติธรรมที่เจ้าหน้าที่ใช้อำนาจกระทำการเช่นนี้ แต่ก็ทำอะไรไปไม่ได้ไปกว่านี้แล้ว

¹² โปรดดูรายละเอียดใน Rojana Ansiri and Kamon Sukin, "Nice Place for a Campsite," *The Nation* 27, 49855 (Oct. 23, 2002): 8A (Special).

¹³ สำหรับในโครงการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ (Eco-Lodge) อุทยานฯ นำเสนอข้อมูลบน Website แหล่งท่องเที่ยวอุทยานฯ เป็นทางเลือกใหม่ๆ ให้แก่นักท่องเที่ยว ทั้งๆ ที่ชาวบ้านดำเนินการโครงการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ของชุมชนบ้านแม่กลางหลวงกันเอง โดยอุทยานฯ ไม่ได้ให้การสนับสนุนงบประมาณใดๆ รวมทั้งข้อมูลเกี่ยวกับการบริการมัคคุเทศก์ท้องถิ่นนำเดินป่า

6. บทสรุป

ความรู้เรื่องกวางผา เลียงผาของชาวม้ง เป็นความรู้ท้องถิ่นที่สะท้อนให้เห็นกระบวนการสั่งสมความรู้ที่มีเงื่อนไขเฉพาะในพื้นที่ ไม่ใช่ทุกคนจะมีความรู้แบบนี้ แต่ผู้ที่มีความรู้ส่วนใหญ่จะสัมพันธ์อยู่กับการล่าสัตว์ หรือเป็นอดีตพรานป่า (ผู้ชาย) เมื่อระบบการเรียนรู้เปลี่ยนมาอยู่ในระบบโรงเรียน ความรู้เรื่องสัตว์ป่าก็ขาดหายไปด้วย ความรู้ท้องถิ่นแบบนี้มีความสลับซับซ้อน ไม่ใช่ความรู้แบบแยกออกจากตัวคน แต่สัมพันธ์ผูกโยงกับชีวิตและวัฒนธรรมทางสังคมของชาติพันธุ์ สัตว์ป่าถูกอธิบายเชื่อมโยงกับชีวิตของคนท้องถิ่นที่อยู่ในป่าในฐานะอาหารและยาสมุนไพร แต่ขณะเดียวกันชาวบ้านก็ให้เหตุผลแบบนิเวศวิทยา ในแง่สัตว์ป่าเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศที่สร้างคุณภาพทางธรรมชาติด้วย นั่นหมายถึง ความรู้ท้องถิ่นต้องปรับตัวท่ามกลางกระแสสิ่งแวดล้อมที่รายรอบอยู่

ชาวม้งกลุ่มหนึ่งได้ย้ายและต่อยอดความรู้สัตว์ป่าขึ้นมาเพื่อนำเสนอภาพนักอนุรักษ์ใหม่ และสร้างอำนาจต่อรองกับเจ้าหน้าที่ป่าไม้ โดยปรับเปลี่ยนบทบาทจากเดิมที่เคยเข้าป่าล่าสัตว์ ไปสู่นักอนุรักษ์กวางผา เลียงผา รวมทั้งการเป็นนักคุเทศก์ท้องถิ่น พานักท่องเที่ยวต่างถิ่นเดินป่า ชาวม้งกลุ่มนี้สามารถสร้างพื้นที่ของตน ในกระบวนการท่องเที่ยวของอุทยานฯ และพยายามเผยแพร่แนวคิดและบทบาทการอนุรักษ์สัตว์ป่าของพวกเขา กลุ่มอนุรักษ์สัตว์ป่าสะท้อนให้เห็นพลังอำนาจของชุมชนที่มีอยู่

แม้ว่าชาวม้งกลุ่มนี้จะประสบความสำเร็จที่สามารถจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์กวางผา เลียงผา และดึงเจ้าหน้าที่ให้มาสนใจและได้รับงบประมาณมาดำเนินการ แต่อำนาจขององค์กรก็จำกัดอยู่ระดับหนึ่งเท่านั้น เมื่ออยู่ในสนามของการช่วงชิงอำนาจกับฝ่ายอื่นๆ เจ้าหน้าที่รัฐก็ยังคงได้รับการยอมรับจากสังคมสามารถต่อยอดความรู้ (ในทัศนะของชาวม้งกลุ่มนี้) ไปใช้ประโยชน์ของตนได้ต่อไป การสร้างเวทีการต่อสู้เรื่องชาติพันธุ์ยังไม่จบ แต่กำลังเริ่มประลองยุทธในสนามยุทธ “การอนุรักษ์” อย่างดุเดือด